

Amar Annus (Tartu Ülikool), 2013

Euroopa Liit
Euroopa Sotsiaalfond

Eesti tuleviku heaks

E-kursuse „Iisraeli aja- ja usundilugu“ materjalid

Aine maht 3 EAP

Amar Annus (Tartu Ülikool), 2013

USUS.05.63 Iisraeli aja- ja usundilugu

e-kursuse läbimise tegevuskava

Kursuse eesmärgid on õppida tundma Vana Testamendi aegse Iisraeli aja- ja religioonilugu ning mõista seeläbi Vana Testamendi tekkelugu, uurimislugu ja selle meetodeid.

Kursuse õpiväljundid:

Selle kursuse läbinud üliõpilane

-tunneb Iisraeli aja- ja religiooniloo uurimise tähtsamaid suundi, esindajaid ja kaasaegseid probleeme ning meetodeid;

-tunneb Iisraeli usundi tausta, kujunemislugu ja põhivorme;

-teab Iisraeli ajaloo põhiperioode ja tähtsamaid sündmusi 2. at lõpus ja 1. at e.m.a.;

-tunneb üldjoontes vana Lähis-Ida ajaloolis-usundilist tausta 2. at lõpus ja 1. at e.m.a.;

-mõistab üldjoontes piiblarheoloogia iseloomu ja meetodeid;

-leiab olulisemat teatme- ja teaduskirjandust ning sõnastab selle põhjal järeldusi.

Kursuse õppematerjalid

Õppematerjalid, mis toetavad õppijate iseseisvat tööd:

Finkelstein, I. ja N. Silberman 2002 *The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*. New York, London, Toronto, Sydney: Touchstone.

Finkelstein, I. ja N. Silberman 2006 *David and Solomon: In Search of the Bible's Sacred Kings and the Roots of the Western Tradition*. New York: Free Press.

Kursus koosneb 10 peatükist, millest 5 esimest annavad ülevaate ajaloolisest taustast, milles Iisraeli ja Juuda riigid tekkisid. Kursuse peatükkide teine pool annavad ülevaate Iisraeli aja- ja usundiloost enesest. Ülevaate temadest ja nendega seotud küsimustest:

1. Peatükk annab ülevaate Lähis-Ida kiviajast ja käsitleb arheoloogiat kui muistsete kultuuride tundma õppimise teaduslikku vahendit. Foorumis esitatav kordamisküsimus käibki Lähis-Ida arheoloogia kohta.

2. Peatükk käsitleb metallide kasutuselevõttu muistses Lähis-Idas ja seda, kuidas tehnoloogia areng mõjutab ajaloo kulgu ja usundi arengut. Foorumi küsimus käib tehnoloogia arengu kohta muistses Lähis-Idas.

3. Peatükk käsitleb varaste linnriikide tekkimist Mesopotaamias ja Süürias. Aruteluteema tuleb linnade tekkimise eelduste kohta.

4. Peatükk kirjeldab linnriikide kasvamist nende ühendusteks ehk impeeriumiteks 3. at e.m.a. Kordamisküsimus: mida on tarvis impeeriumite tekkimiseks?

5. Peatükk vaatleb Mesopotaamia ajalugu teisel aastatuhandel e.m.a. ja arutleb Babüloonia näitel, kuidas võivad sõjalis-poliitilised arengud mõjutada religiooni muutumist. Sellega seotud teemal tuleb ka kordamisküsimus.

6. Peatükk annab ülevaate ajaloo põhijoontest pronksiaegsel Kaananimaal, selle suhetest Egiptusega. Käsitletakse termini habiru ajalugu ja selle seost etnilise nimetajaga „heebrealane“. Sarnaste terminite ajaloost on ka kordamisküsimus.

7. Peatükk käsitleb rauaaja algusega seotud suuri etnilisi muutusi muistses Lähis-Idas ja kuidas see võib olla seotud varase Iisraeli riigi tekkimisega. Kuna teatavate perioodide käsitlemisel siin teadlaste üksmeel puudub, on foorumis esitatud küsimus vastuolu kohta nn maksimalistliku ja minimalistliku koolkonna kohta.

8. Peatükk käsitleb Põhja-Mesopotaamias asunud Assüüria ajalugu ja selle muutumist poliitiliseks suurvõimuks 1. at e.m.a. ning selle suhteid Iisraeli ja Juuda kuningatega. Foorumi arutelu teema on suurte ja väikeste riikide vastuolud.

9. Peatükk käsitleb Juudamaa ajalugu alates põhjariik Iisraeli hävitamisest, selle õitsengust 7. sajandil e.m.a. ja hävitusest 586. Aastal babüloonlaste poolt. Seitsmes sajand e.m.a. on väga oluline aeg Heebrea Piibli kujunemise seisukohalt, mida käsitleb ka foorumis esitatud küsimus.

10. Peatükk käsitleb Iisraeli rahva viibimist Paabeli eksilis, Juuda elanike tagasi saabumist Palestiinasse ja Teise Templi ehitamise võimalikku dateerimist. Eksiilijärgse aja uurimise keerukust käsitleb foorumis esitatud arutelu teema.

Kohustuslikud nõuded

Eksami sooritamiseks on vajalik vastata iga teema mooduli juures foorumi küsimusele (arvestatud 2p, mitteamvestatud 1p, max 20p) ja teha lõpptest (20p), millest moodustub hinne.

Hinne kujuneb järgmise skaala alusel: A – 90% vastused õiged; B – 80% vastused õiged; C – 70% vastused õiged; D – 60% vastused õiged; E – 50% vastused õiged; F – vähem kui 50% vastuseid on õiged.

Veebipõhise õpikeskkonna kasutamise juhend

Õpikeskkonda sisse logimine toimub leheküljel <https://moodle.ut.ee> Tartu Ülikooli emaili kasutajatunnusega. Moodulite juures te näete kolme sorti e-kursusele omaseid teabeallikaid. Neist kõige olulisemat infot sisaldub tekstis, mis on esitatud raamatu kujul. Sealsetes tekstides sisaldub hüperlinke teistele ja peamiselt ingliskeelsetele allikatele (nt Wikipedia), kus te loetud terminite kohta rohkem informatsiooni võite saada, vahel ka filmidele. Teist tüüpi allikas on lingikogu, mis käesoleva kursuse raames koosneb linkidest filmidele, mida võib vaadata Youtube'is. Filmide vaatamine on soovitatav, kuid mitte kohustuslik, kuna enamik nendest on ingliskeelsed. Kolmandat tüüpi allikad on foorumid, millesse sisenedes tuleb vastata antud teemadel esitatud küsimustele, mille esitab õppejõud. Lisaks leidub mõningaid varem trükitis ilmunud kirjutisi pdfide kujul.

Lähis-Ida kiviaeg

Amar Annus

Eelmärkus. Kiviaegsete Lähis-Ida kultuuride dateerimisel esineb suuri erinevusi, isegi kuni tuhat aastat. See johtub osaliselt sellest, et [radioaktiivse süsiniku](#) meetod ise on mingil määral ebatäpne. Teine oluline dateerimise viis on [dendrokronoloogia](#) ehk aja arvutamine aastarõngaste järgi puudel, mis võib mõnikord radioaktiivse süsiniku daatumeid korrigeerida. Osad arheoloogilised asulad on palju paremini läbi uuritud ja raadiosüsinikuga dateeritud kui teised, eri paikadest pärit arheoloogiliste andmete kokku sobitamisel tekib mõnikord suuri raskusi. Kiviaja uurijad kasutavad dateerimisel sageli lühendit BP (*before present*) ehk nii-ja-nii mitu tuhat aastat "tagasi".

Inimene on elanud Lähis-Idas poolteist miljonit aastat. Termin [Viljakas Poolkuu](#) viitab aladele Lähis-Idas, kus looduslikud tingimused tsivilisatsiooni arenguks olid kõige soodsamad. Paleoliitiline periood ehk vanem kiviaeg kestis mitusada tuhat aastat, mille vältel inimene tegeles jahi, kalastamise ja korilusega ehk poolpaikse (semi-nomaadliku) eluviisiga. Keskmise kiviaja ehk [mesoliitilisi](#) (u 20000-10000 e.m.a.) asulaid on leitud Palestiinas ja Süürias. Umbes 15 000 aastat tagasi lõppes viimane jääaeg. Nüüdsest peale oli kliima kuumem ja niiskem, mis tõi kaasa taimestiku kasvu. Metsik vili hakkas kasvama jõudsamalt kui varem Viljaka Poolkuu aladel, Tauruse ja Zagrose mäestike külgedel. Inimesed rändasid välja koobastest ja grottidest, mis olid olnud asustatud vara- ja hilispaleoliitikumis (nt [Kebara koobas](#), kus oli tegev ka [neandertaallane](#)). Viljaka Poolkuu asustus hakkas kasvama ja pani aluse [Natufi kultuurile](#) (12 500–9500 e.m.a.), kelle esindajad jahtisid gaselle ja püüdsid kala, korjasid hooajati metsikut otra ja üheteralist nisu ning oskasid seda ka säilitada. Wadi an-Natufis kaevas ja selle kultuuri nimetuse mõtles välja [Dorothy Garrod](#), Cambridge'i Ülikooli esimene naisprofessor. Natufi kultuur levis jõudsalt kogu Viljaka Poolkuu aladel, seda leidis ka väike-Aasias.

Natufi kultuuri iseloomustasid paiksed asustused, mis koosnesid vähestest väikestest majadest. Vanim tuntud asula on Ein Gev Tibeeria järve ääres, kus kasutati nt uhmreid metsikult kasvava teravilja jahvatamiseks. Iisraelis Jordani jõe orus [Ain Mallahas](#) on leitud üks küla, kus oli paar tosinat maja ja 200–300 elanikku. Igal majal oli oma matuseruum ning huvitaval kombel maeti koeri koos peremeestega, mis on kindel märk sellest, et nad olid kodustatud. Metsiku vilja lõikamiseks kasutati luust sirpi, mille sees olid vilgukivist terad. Natufi kultuur lõppes siis, kui Lähis-Ida kliima muutus u 1000 aastaks kuivemaks ja jahedamaks, endised asustused jäeti maha (vt [noorem Dryas](#)). Ellujäänud inimgrupid olid sunnitud teravilja kodustama ja selle kasvatamiseks sobivas kohas paikseks muutuma, nt Tibeeria jm järvede ääres. Need, kes hakkasid

jahimeesteks, jätsid saakloomad karjadena eneste juurde ja nõnda kodustati kõigepealt kits.

Natufi kultuurile järgneb uuem kiviaeg ehk [neoliitikum](#), mis on jagatud keraamika leiutamise eelseks ja järgseks. Akeraamilise neoliitikumi periood (9400-6400 e.m.a.) on omakorda jagatud kolmeks alaperioodiks ([A](#), [B](#) ja [C](#)), nendest esimene, [Pre-Pottery Neolithic A](#), kestab u 9400-8800 e.m.a. Termin "akeraamiline" tähendab, et selle asukad ei osanud veel teha savinõusid. Selle ajajärgu teise faasi inimesed oskasid kasvatada nisu, otra, herneid, läätsi, ube ning karjatasid kitsi ja lambaid ([Pre-Pottery Neolithic B](#), 8800-7000 e.m.a.). Kolmandale faasile C (7000-6400 e.m.a.) järgneb keraamilise neoliitikumi periood (6400-5800 e.m.a.).

Teravilja kodustamisega tekkis paikne asustus, paikseks muutumine oli "neoliitiline revolutsioon", mis tähendas karjakasvatajate ja maaharijate kokku kolimist samadesse kohtadesse. Rahvastiku ja rikkuse kasv tõi ajapikku kaasa sotsiaalse kihistumise. [Jerf al-Ahmari](#) asulas Süürias (9200-8700 e.m.a.) on näha üleminekut majade ümmargusest põhiplaanist nelinurkse juurde, samuti on sealt leida kogukonna ühiskasutatavaid hooneid ja viljahoidla. Neoliitiline kultuur levis jõudsalt kogu Viljaka Poolkuu alal.

Kiviaegsed asulad võivad pakkuda üllatusi. Edela-Anatooliast on leitud Lähis-Ida akeraamilise neoliitikumiga samaaegne asula [Göbekli tepe](#) (u. 9500 e.m.a.), kust on leitud maailma esimene tempel või [kultuskeskus](#). Selle ümbruskonna elanikud ei olnud kodustanud loomi ega taimi, vaid toitusid küttimisest ja korilusest. Tempel on säilinud suhteliselt hästi, selle [mudel](#) on rekonstrueeritud. Göbekli tepe näitab, et juba kütid-korilased olid võimelised ehitama monumentaalseid ehitisi, mitte alles paiksed maaharijad. Arvatakse, et oli mingi valitsev preestriklasse. Leitud [reljeefid ja skulptuurid](#) kujutavad loomi ja inimesi. 7500 lõpeb selle asula asustus ootamatult, arvatavasti seoses põlluharimise tekkimisega ja sellega seotud suurte elukorralduse muutustega.

Alates 8. at on kõige väljapaistvamalt neoliitilistest asulakohtadest esindatud Anatoolia [Catal Hüyük](#) tänapäeva Türgis. Catal Hüyüki elanikud tegelesid jahi, koriluse ja maaharimisega (u 7500-6500 e.m.a.), nad kasvasid 14 erinevat taimeliiki, mille hulgas on nisusorte, oder ja herned. Nad karjatasid kitsi, lambaid ja väheke sõralisi. Keskust Catal Hüyüki (12 ha territoorium) ümbritseb 22 asunduskülakest. Igast kolmest kuni neljast majast koosnev üksus omas oma pühamut, mis oli kaunistatud joonistuste ja savireljeefidega. Väike-Aasias on väga levinud Maaema kultus, kes toidab oma rinnal leopardi, muid loomi ja taimi, samuti sõnnikultus. Relvad ja tööriistad tehti kivist ja luudest, eriti populaarne oli obsidiaan. Obsidiaani saadi tõenäoliselt taga-Kaukaasia neoliitilistelt kultuuridelt Armeenia mäestikus. Teine neoliitiline ekspordiartikkel oli merikarp, mida on leitud asulatest kaugel mererannikust.

Palestiinas jätkub Natufi kultuurile neoliitiline [Jeeriko](#) asula (alates u 8000 e.m.a.), kus on esindatud arhailine ja vaesevõitu kultuur. Samaaegne suur asula on [Ain](#)

[Ghazal](#) Jordaania, mis oli asustatud 7250-5000 e.m.a., u 7000 oli selle suurus 15ha, kus elas u 3000 inimest, 4 või 5 korda suurem kui samaaegne Jeeriko. Hiljem Ain Ghazali rahvaarv kahanes mõnesajani, sest suur asula tekitas keskkonnakriisi. Huvitavaimad leiud Ain Ghazalist on mõned kipsist inimesekujud. Jeerikos leiduvad tulekivist, luust ja puust tööriistad, savimajakesed. Savinõusid ei ole ja ka kivinõude arv ei ole suur; on olemas savimaskid, mida võibolla kasutati surnurituaalides. Tegeleti põllumajanduse, jahi ja sõraliste karjatamisega. Jeeriko kultuuri varaseima asustuse ehk Tell es-Sultani on välja kaevanud [Kathleen Kenyon](#). Seal on leitud isegi arhitektuuri jäänuseid. Kuid peaasi on primitiivse põllumajanduse esinemine – Jeerikos kasvatati juba kodustatud otra (nii [Einkorn](#) kui [Emmer](#)), ning on olemas ka kodustatud kitsed. Selle kultuuri asukad olid tõenäoliselt semiidid, sest kõik neid asju tähistavad sõnad leiduvad ühissemiidi sõnavaras (Djakonov 1998: 219). Vt. samuti sama ajastu asula [Tell Aswad](#) Süürias.

Väga raske on öelda seda, **milliseid keeli** kõnelesid Lähis-Ida kiviaja asukad. Materiaalse kultuuri alusel on arvatud, et Natufi kultuuri ja Palestiina neoliitilise perioodi elanikud olid proto-afroasiaadid ehk siis hilisemate [afroasiaatide](#) esivanemad. Nad kasutasid kivist sirpi ja viljapressi, võib arvata, et nad kasvasid üheteralist nisu ja metsikut otra. Samuti olid neil koerad, aga muid koduloomi mitte. Semitist Pelio Fronzaroli on teinud uurimuse proto-semiidi sõnavarast ja saanud kokku umbes 50 sõna, mis pidid olema afroasiaadi kultuuri algolekus. Mainitud kiviaja kultuurides need esemed puuduvad, järelikult pidi see oleme proto-afroasiaatlik, kuigi see termin ei ütle meile suuremat midagi (Djakonov 1998: 218-219).

Kõrgesti arenenud mesoliitilised ja varaneoliitilised kultuurid esinevad samuti Viljaka Poolkuu idapoolsel küljel ([Jarmo](#), [Šanidar](#) jm.), aga needki ei ole semiidi asustusega. Tõenäoliselt olid selle kultuuri kandjad hoopis Tigrise jõeäärsete algasukad ja nad rääkisid keelt, millest hilisemal ajal on kirjalikke jälgi. Kuigi ühtegi teksti mõnes selle keele murrakus ei ole leitud, on teada, et sellele nn proto-Tigrise keelele oli omane sage nimisõna vorm, mida kutsutakse ingliskeelse sõna *banana* järgi “banaani-keeleks”. Mitmed ebaselge algupäraga Mesopotaamia jumalate nimed on sellise nominaalvormiga: nt. Päikesejumala poeg *Bunene*, sõjajumalus *Zababa*, planeedijumalused *Igigi* jne. Sellel keelel oli muidugi ka teisi nominaalvorme, kuid neid on meil sumeri tekstidest raske avastada. See “banaanikeel” oli sumeri keele üks substraatkeeltest.

Umbes 7000 e.m.a. õpiti tundma lubja valmistamist lubjakivi põletamisel, samuti kipsi krohvimist nõude valmistamiseks ja parandamiseks ning elamute seinte ja põrandate katmiseks, kuid savinõud olid veel tundmatud. Keraamika leiutati korruga Süürias, Anatooolias ja Zagrose mäestikis veidi hiljem, laialdaselt hakkab see tööstus õitsema alates 6000 e.m.a. Sellega algab neoliitikumi uus, keraamiline etapp, kui osatakse juba teha savinõusid. Ühtlasi tähendab see ka paiksemaks muutumist, sest

raskeid potte ei saa kaasas kanda. Keraamilise neoliitikumi näiteks on [Jarmuki kultuur](#) 6400-6000 e.m.a., sama tüüpi kultuuri leidub ka mujal, nt Megiddos ja Ain Ghazalis.

7. at. [Zagrose mäestik](#) õitseb neoliitiline kultuur, mis on põhja-Iraagi mesoliitikumi järeltulija. Zagrose mäestikust tulid esimesed asukad Mesopotaamia madalikule, nt [Ali-Koši kultuur](#) Zagrose eelmäestikus ja edela-Iraanis. Kuid tsivilisatsiooni arengu pealiin sündis Tigrise harujõgede orgudes, seejärel ka põhja-Mesopotaamias Eufрати ääres. Seal tekivad põllumajanduslikud kogukonnad. [Umm Dabaghiya](#) kultuur tunneb juba keraamika valmistamist (7000-6500 e.m.a.), selle jätkuna tekib uus, mida nimetatakse Tell Hassuna asula järgi. [Hassuna kultuuris](#) (6500-6000 e.m.a.) leidub elemente põhja-Süüria ja väike-Aasia kaguosa põlluharijate ja Zagrose kultuuridest. Hassuna kultuuri asulaid on põhja-Mesopotaamias Tigrisest lääne pool, lõunapoolne piir ulatub Bagdadini. Veidi hiljem tekib selle läheduses [Samarra kultuur](#), mis esimesena hakkab kasutama vormitud savitellist ja tegema väga kõrgel tasemel keraamikat (6200-5700 e.m.a.). Tigrisel allavoolu laskudes jõudsid elanikud keskjooksul sellisesse piirkonda, kus ei olnud piisavalt sademeid ja seal sündisid esmakordselt kunstliku põlluniisutuse kultuurid. Samarra kultuuri näiteks on [Tell as-Sawwan](#), kus tunti nii põlluharimist kui karjakasvatamist.

Arvatavasti toimus mingi massiränne põhja poolt lõuna-Mesopotaamiasse u 5500 e.m.a., tuues kaasa arenguhüppe lõunapoolses kultuuris. Võimalik, et Samarra kultuuri esindajad liikusid allavoolu lõuna-Mesopotaamia soisetele aladele ja löid seal Abu-Šahraini (Eridu) kultuuri.

Eridu asustuse tekkimine langeb aega, mis on arheoloogiliselt tuntud kui varasema [Ubaidi kultuuri](#) faas nr 3 (kestis u 5300-4700 e.m.a.). Al-Ubaid on hilisema Uri linna lähedal asuv kungas, kus elati paikselt juba alates 6500 e.m.a. Ubaidi kultuur kestis neoliitikumist kuni halkoliitilise ajani ja oli esimene asustus lõuna-Mesopotaamia jõetasandikul. Selle kultuuris eristatakse 6 perioodi, kokku vältas 6500-3800 e.m.a. Ubaidi perioodi lõpupoolel kujunes välja kompleksne sotsiaalne eliit ja võimusuhted. Ubaidi kultuuri ja sellega seotud asula Tell Zeidani kohta Süürias, selle kohta kuula [Gil Steini loengut](#).

Põhja pool vahetab Hassuna ja Samarra kultuuri täiesti välja [Halafi kultuur](#), varasematega segunedes (6000-5100 e.m.a.). [Tell Halaf](#) on varasem arheoloogiliselt tuntud inimasustus Mesopotaamias, sellele eelnenud võivad olla jäänud vee alla. Halafi kultuur laieneb ka Süüriasse, [Diyala jõe](#) orgu ja Armeenia mägedesse Vani järve ääres. Säilivad paikse põllumajanduse ja karjakasvatuse jooned, kunstis kujutatakse sagedasti härja pead. Halafi kultuuri asulad on väikesed põllumajanduslikud külad, kuid on leitud ka kuus suuremat regionaalset keskust. Alates 5000 on Halafi kultuur Ubaidiga lähedastes sidemetes, nõnda et Halaf muutub pikapeale "põhjapoolseks Ubaidiks" (vt nt [Tepe-Gawra](#)). Perioodi 5000-4000 e.m.a. võib kutsuda Ubaidi kultuuri laienemise

ajastuks, millega kaasneb suur linnastumise ja Ubaidi kultuuri ekspansioon põhja poole, eriti selle teisel poolel.

Lähis-Ida looduskeskkond

Lähis-Ida looduskeskkond erines muinasajal mõneti praegusest. Olid olemas loomaliigid, mis on nüüdseks hävinud. Lõvid elasid kogu Lähis-Idas ja Süüria elevant kuni esimese aastatuhandeni e.m.a. Praeguseks on samuti välja surnud metshärg (keda nimetati *taur*) ja teised metsikud koduloomade eelkäijad. Lambad ja kitsed kodustati esmakordselt Iraani neoliitikumis küttide-korilaste kogukondade poolt (u. 9000 e.m.a.). Kaamel kodustati kandeloomana teise at lõpus e.m.a., selles rollis hakati teda laialdasemalt kasutama alles peale 1000 e.m.a. Heebrea Piibli patriarhide lugudes esinevad kaamelite karjad ja eriti karavan, mis kandis "vaiku, palsamit ja mürri" (Gn 37:25), pärineb 8-7. sajandist e.m.a., kui vastavate toodetega Araabia äri toimus Assüüria impeeriumi ülevaatusel all.

Jõgede üleujutus Mesopotaamias algas kevadel märtsis-aprillis, kui Armeenia mägedes sulab lumi ja sajab vihma. Esimesena ajab üle Tigris, kaks nädalat hiljem Eufrat. Üleujutus langeb ajaliselt kokku viljakoristuse ajaga, mistõttu vetevoogude ohjeldamine sellel ajal on eluliselt tähtis. Näiteks sätestab Hammurapi koodeksi pügal 53: "Kui keegi mees oma põllu tammi tugevdamisel on heitnud külili ega ole tammi tugevdanud ja tammi avaneb auk ja vesi viib ära põllumaad, siis see mees, kelle tammi auk avanes, hüvitagu vili, mille hävingu ta põhjustas." Nende alade inimeste jaoks on üleujutus keskse tähtsusega sündmus, millest on olemas poeetilisi kirjeldusi, nagu näiteks sumeri kuninga Gudea kirjeldus u. 2115 e.m.a.

Süda rahunes maha, Enlili süda rahunes maha,
süda rahunes maha - õudustkülvav must uputusvesi helkivaks muutus,
Enlili süda on Tigris, magedat vett kandis.

Üleujutatavat jõge võrreldakse siin raevutseva mehe südamega, kui aga jõgi oma sāngi tagasi voolab, on see nagu vihase südame rahunemine. Gudea kirjeldust ülal võib võrrelda moodsa Sudaani kirjaniku Tayyib Salih'i kirjeldusega üleujutatavast Niilusest:

Aastad sammuvad edasi, üks järgnemas teisele, Niiluse põu paisub, nagu täitub mehe rind raevust ja vesi voogab selle kallastele, katab põllumaad, kuni jõuab kõrbe piiril asuvate madalate majadeni. Öösiti krooksuvad konnad ja põhja poolt lähevad liikvele niisked, kastes jahutatud tuuled, kandes endaga segu akaatsiate, niiskete põletuspuude ja januse põllumaa lõhnadest, sellal kui maa kustutab veega oma janu... Seejärel Niilus ohkab sügavalt, ja kui sa sellel päeval ärkad, on Niiluse põu alla vajunud ja vesi mõlemalt kaldalt äkki kadunud ning

Neoliitilised kolbad Ugariti eeposes

Pre-Pottery Neolithic B kolpade detailsest uurimisest, mida on toimetanud elukutselised antropoloogid, on selgunud, et hammaste puudumine kolpade alalõuas on tingitud nende ärakiskumisest pärast isiku surma. Pärast seda kolp kaeti või võõbati üle kustutamata lubjaga. Selliseid kolpasid on leitud Jeerikost, Jordani orust ja teispool Jordanit, samuti Galilea mere juures asuvast [Hulehi orust](#), üsna maapinna lähedalt.

Leidub viiteid, et hilisem pronksiaegne asustus Süürias on leidnud neid kolpasid ja tõlgendanud neid mütoloogiliselt. Ugariti Aqhatu eepose peategelane on lastetu maahärra Danilu, kes saab lõpuks poja isaks. Kui poeg on sirgunud täisealiseks, korraldatakse selle auks pidu ja isa kingib oma pojale vibu, mille on valmistanud jumalik meistrimees Kothar wa-Hasisu. Vibu teeb aga kadedaks peost osa võtva jumalanna Anati, kes hakkab vibu himustama enesele. Ta pakub noorele Aqihatile varandusi selle vibu eest, kuid noormees keeldub. Siis pakub Anat talle surematust. Selle peale peab Aqhatu varaküpselt pessimistliku kõne sellest, mis jääb järele inimesest pärast surma (1. 17: VI: 33b-40), ning seejuures mainib, et surnu pea kaetakse lubjaga:

Ja vastas sangar Aqihat: “Ära vesta mulle pajatusi, neitsi, sest su pajatused on sangarile nagu okkad ja tagaotsa puunõel! Mida võtab inimene siit ilmast kaasa? Vaid krohv katab mu pead ja lubi mu pealage! Sest nagu kõik surevad, suren ka mina, jah tõesti ma suren nagu kõik surelikud! Ennäe, ma kõnelen sulle teist korda: vibu on ju sõdalaste relv, kas naissool siis iialgi jahile asja?

Hiljem, kui Anat on Aqhatu tapnud, “siis ta löikas ta suu igemeisse, ta hammastest haaras ja välja kiskus need, lagipähe ta asetaski” (1.19: I: 8-10). Ugariti matustes niimoodi kindlasti ei tehtud, sest selline matusekomme kadus kasutuselt juba VI aastatuhandel. Võib järeldada, et inimesed olid leidnud majade ehitamisel või kuidagi teisiti kiviaegseid matuseid (Margalit 1989: 307-8).

Aru saamata selle toimingu mõttest, on Ugariti poeem omistanud niisuguse kolba käsitlemise maa-jumalate tahtele – KTU 1.19: I on öeldud seletuseks, et Anat teeb seda “maajumalate südame järele ja suguvaimude juhise järele” (*klb. ilnm// wtn. gprm*), see tähendab, et neile kommetele ei ole Ugariti poeedil ratsionaalset seletust, vaid ta võtab neid kui Manala nõudeid tegutsemiseks (ibid: 309). Kuna Anat ja Aqihat tegutsesid muinasajal, siis pidi nende kombestik olema kooskõlas “arheoloogilise evidentsiga”.

siirdunud oma ühte, suurde sängi, sirutades itta ja läände. Hommikul tõuseb päike temast ja sukeldub sellesse loojangu ajal.

Mesopotaamia on suur tasandik, millest voolavad läbi Tigris ja Eufrat. Neist ida poole jääb looduslik stepp, lääne poole Süüria kõrb. Tigrise alamjooksul on kõrged kaldad ja kiire vool, seepärast seda kuni 1 at ei asustatud, asustus oli ainult ainult Diyala harujõe orus. Suvi kestab maist kuni oktoobrini, 7-8 kuud aastas Lõuna-Mesopotaamias ei saja vihma, õhutemperatuur suvel ei lange alla 30 C kraadi ja sageli tõuseb üle 40 C. Iga umbes neljanda aasta sademete hulk tõuseb üle 200 mm piiri, mis lubaks ilma kunstniisutusega põllupidamist, kuid need aastad ei ole ette ennustatavad ja sademed ei pruugi esineda ajal, mil oleks teraviljadele tarviline. Lõuna-Mesopotaamias on põlluharimiseks vajalik kunstniisutus ehk kanalite kaevamine, et juhtida jõe vesi põldudele. Põhja-Mesopotaamia mõningatel aladel, Süürias ja Palestiinas on põlluharimine võimalik ka ilma kunstniisutusega, nn kuiv põllundus (*dry farming*).

Mesopotaamiast lääne pool kuni Vahemere rannikuni on piirkond, mida vanapärase nimetusega kutsutakse [Levant](#), mis sisaldab tänapäeva Iisraeli, Palestiinat, Liibanoni, Süüriat ja Jordaaniat. Rannikult alates jaguneb see kolmeks suuremaks vööndiks – kõigepealt rannikutasandik, siis mäestikuline ala ja jälle tasandik või madalik (Jordani jõe org).

2. Halkoliitikum ja pronksiaja algus (u 4500-3000 e.m.a.)

Metallide kasutuselevõtt Lähis-Idas

Metallide kasutuselevõtt sai võimalikuks tänu metallurgiale, mis levis Viljaka Poolkuu aladel 5. at e.m.a. Esimene kasutatav metall oli vask, millest tehtud tööriistu kasutati kõrvuti kiviesemetega. Seda perioodi nimetatakse [halkoliitikumiks](#) ehk "vase ja kivi ajastuks", sama ajastu kohta on olnud käibel ka termin eneoliitikum. Kõige enne hakati metalle kasutama ees-Aasia mäestikulistel aladel. Halkoliitikum Lähis-Idas vältas u. 4600-3500 e.m.a. ja see on oluline tsivilisatsiooni etapp uuema kiviaja ja pronksiaja vahepeal. Retooriliselt võib halkoliitikumi kutsuda esiajaloo lõpuks, mis sillutas teed ajaloo koidikule ehk pronksiajale. Tänu metallurgia tekkele hakatakse halkoliitikumi ajal keraamikat valmistama pottsepa kedraga ning tekivad uued matmiskombed, samuti esimesed surnuaiad.

Halkoliitilise kultuuri kuulsaim näide Levantis oli [Ghassuli kultuur](#), mis kestis u 4500-3800 e.m.a., peamine leiukoht Tulaylat al-Ghassul asub Jordani jõe orus Surnumerest põhja pool. Ghassul asus kaubatee läheduses, mis ühendas Egiptust Mesopotaamiaga, selle elanikud rajasid oliiviõli tööstuse, said maailma esimesteks aednikeks. Sealt leiti seinamaalingud, mis kujutasid kultilist protsessiooni, samuti sümbolne tähekujutis. Ghassuli tüüpi kultuuri esineb mitmel pool Iisraeli madalamatel aladel, palju kohti on Beersheba ümbruses lõuna-Iisraelis. Nende seal on Gilat, mis võibolla oli religioosne keskus ja palverännaku sihtkoht. Sealt leitud esemete seas on suurima tähelepanu pälvinud [Gilati naine](#), kes on võibolla viljakusjumalanna. Halkoliitikumi iseloomustab majanduse ja sotsiaalsete suhete keerukamaks muutumine, samuti elukutselise käsitöö ja kunsti tekkimine, rahvastiku kasv ja selle levimine varem asustamata aladele. Kuulus leid sellest ajast on Mishmari koopasse peidetud [aare](#), kus oli 416 vasest valmistatud eset. Surnud inimeste konte hakatakse halkoliitikumi ajal ümber matma ossuaariumitesse (nt [majakujulistesse](#)), mis omakorda pandi koopasse või hauakambrisse.

Mesopotaamia selle ajastu kultuurid on Ubaid 4 (4700-4200) ja Ubaid 5 (4200-3700), milles kujuneb välja tõeliselt keeruline ühiskond, linnakeskustega Eridu (Abu-Šahrain), Uruk (Warka) ja [Tell Uqair](#). Elanikkond pidevalt kasvab. Umbes 4500 tuleb uut tüüpi lihtsustatud ja standardiseeritud keraamika, mille põhjalt 4300 Ubaidi kultuur uueneb ja teiseneb. Ubaidi elanikonna asustustsentrivid olid suured pühamud platvormide peal, millel oli juba võibolla administratiivne võim. Templile kuuluvad keraamilised potid on ilusamad, võib arvata, et eksisteeris teatav võimuhierarhia.

Ubaidi kultuur Mesopotaamias suhtles ja vahetas kaupa teiste piirkondadega, selleks kasutati ka laevateid mööda rannikut. Peamise ekspordi moodustasid

maaharimissaadused, sest Mesopotaamias ei olnud kivi, metalli ega puitu. Ubaidi keraamika, kujukesed ja glüptika näitavad kõrget käsitöö taset, need olid tohutu rahvusvahelise levikuga ning neid toodeti massiliselt. 5-4. at vedas Ubaidi kultuur sisse hõbedat Väike-Aasiast, Hindustanist kulda, Afganistaanist lasuriiti.

Tsivilisatsiooni arengut võib jälgida mõne väga kaua kasutusel olnud ehitise eri kihtide analüüsist. [Eridu templi](#) järkjärgulist kasvamist saab jälgida koguni 16 üksteise peal paiknevast arheoloogilisest kihist, mis pärinevad u 2000-aastasest perioodist (u 5000-3000 e.m.a.). Neljanda aastatuhande esimeseks pooleks oli templi suurus 26,5 m korda 16 meetrit. Võimalik, et algselt oli see hoopis ühiskondliku elu keskus. Üleminekul Ubaidi kultuurist Uruki perioodile ei olnud äkiline murrang, vaid see säilitas pidevuse eelnevaga (u 4000 e.m.a.). Sellest ajajärgust on teada, et Eridu templis ohverdati kalu, ka [votiiv-ohverduste](#) kujul, mis seostuvad hilisema vetejumaluse Enki kultusega. Urukist on leitud Inanna kujukesi.

Sumerid olid osalised Ubaidi kultuuris arvatavasti alates 5. at lõpust, neljanda at viimasel kolmandikul ilmusid sinna ka ida-semiidid. Ubaidi kultuur lõpeb tinglikult aastaga 3800 e.m.a. Ubaidi kultuur kestis kokku 1500 aastat, arheoloogilist evidentsi sõdade ja konfliktide kohta sellest ajast ei ole. Selle ajastu põhitunnused on elanikkonna pidevast kasvust tingitud suurem asustusala, esimesed monumentaalehitised ning suurem arv pitsereid ja impressumeid. Võrreldes Ubaidi kultuuriga on Uruki ajastu templid sarnased, kuid palju suuremad ja paremini planeeritud. Need ehitati platvormile, mille ideest kujunes võibolla hiljem tsikuraat. Sel ajal ilmuvad silinderpitsatid endiste stampide asemele, millel on kujutatud loomi ja kultilisi steene. Kujutamisel on sarnasusi Mesopotaamia kiilkirjamärgivormidega. Suuremas plastikas esinevad paljuski samad kujutised.

Metallide kasutamine Mesopotaamias on sumerite tuleku eelne, sest sumeri keeles on vastav terminoloogia laenatud: *urudu* "vask", *zimbar*, *zabar* "pronks", *tibira* "metallitöötaja", *simug* "sepp", *nagar* "puusepp" ja *apin* "ader". Suuremate jõgede ja linnade nimed ei ole sumeri päritoluga, mis viitab, et sumerid rändasid sisse idast või kagust (üle Pärsia lahe). Varaseimatel sumeritel oli side proto-elamlastega. Tõenäoliselt oli neil ka teisi substraatkeeli, nagu näiteks "proto-eufrati" keel. Mõned sumeri keele rekonstrueerijad väidavad, et algselt sumeri keeles ei olnud kahe silbilistes sõnades erinevaid vokaale, esines ainult sõnatüüp nagu nt. *kaskal* "tee, rada", aga mitte selliseid nagu *apin* "ader" või *hašur* "õunapuu", mis pidid olema siis laensõnad. Igatahes on need substraatkeeled mõjutanud sumerlaste kaudu ka akkadlaste keelt, kes saabusid sinna palju hiljem pärast sumerlasi loode poolt (Djakonov 1998: 219).

Uruki periood

4000-3000 vormus Mesopotaamias linnakultuur ja esimesed riigid. Aega 4000-3200 nimetatakse [Uruki perioodiks](#). Uruk asus ühe Eufraati harujõe ääres ja selle kultuur oli Ubaidi järeltulija, kellel oli kaubanduslikke sidemeid kõigi ümbritsevate kultuuridega. Inimestel, kellel oli kontroll kaubavahetuse üle, omasid ka teatavat võimu ja privileege. Pidevalt kasvas linnakeskuste nagu palee või templi kalduvus nõuda maksu talupoegadelt, see tähendab linna ääremaadelt. 3500 eraldub lõuna-Mesopotaamias ja Elamis käsitöö põllumajandusest ehk teiste sõnadega süveneb ametimeeste spetsialiseerumine, mis on areneva tsivilisatsiooni tunnus. Uruki perioodi arheoloogias on evidentsi, mis viitab ajutise või regulaarse sõjaväe olemasolule. Samaaegse Süüria linna [Hamoukari](#) väljakaevamised annavad muu hulgas tunnistust selle relvakonfliktist Urukiga.

Uruki perioodil tehakse keraamikat ainult praktiliseks kasutamiseks, kaunistusi nendel ei ole, neid kasutatakse kaubavahetuseks kivi, puu ja mineraalide vastu. Kaubavahetuse läbi levis Uruki kultuuri toodang üle kogu Lähis-Ida. Põhja-Mesopotaamias, Süürias, Zagrose mäestikis ja ida-Anatoolias tekivad koguni teatavad Uruki "kolooniad" või kaubapostid, et kontrollida kaubateid. Uruki kolooniade loomise ajastu kestis u 600 aastat. Neljanda aastatuhande lõpul olid Uruki kaupmeeste kolooniad kujunenud paikades nagu [Godin Tepe](#), [Tell Brak](#), Niinive, [Habuba Kabira](#), [Jebel Aruda](#), Hassek Hüyük, [Susa](#). Uruki kolooniade olemasolu üksteisest tuhandete kilomeetrite kaugusel ei näita veel, et nende tegevus oluks keskusest kooskõlastatud. Neljanda at lõpus, kui Egiptuses hakkab kujunema keskvoim, on sealgi tuvastatav Mesopotaamia mõju. Uruki perioodi lõpuks areneb välja arvepidamise süsteem, mis muutub kiilkirja aluseks. Veel tuhat aastat hiljem Sumeris esinevad samasugused maofiguurid, joogiohvri nõud ja templi kolmeosaline põhikuju.

Uruki perioodile järgneb lühike [Džemdet Nasri periood](#) (3200-3000 e.m.a.), mis on halvasti tuntud ja mida nimetatakse ka "hiliseks Urukiks". Kuid on teada, et see oli oluline muutuste periood linnade elukorralduses, mis viis teatava maa killustamiseni. Selleaegne [Uruki linn](#) oli u. 250 hektarilise pindalaga ja rahvaarvuga 30 000-50 000 inimest. Perifeerias elavad käsitöölised ja talupojad käisid oma tooteid müümas kohalikus administratiivses keskusel Uruki turul. Linnas oli kaks ametlikku piirkonda, lääne pool oli [Valge Tempel](#) (Ebabbar), ida pool templikompleks, mida hiljem tuntakse Taeva Templi (Eanna) nime all, ning mis tõenäoliselt sisaldas paleed. Eanna oli ühtlasi võimutsentrum, kus elas ühiskonna eliit. Uruki linnast u. aastast 3000 e.m.a. pärineb suurte mõõtmetega Inanna tempel (75 korda 29 m) ja mingi punane hoone, mida võib-olla kasutati kultuses ja rahvakoosoleku paigana. Hilisemate eepiliste allikate valguses on spekuleeritud, et varajane sumeri ühiskond oli võrdõiguslik, kus valitses

rahvakoosolek ehk nn "[primitiivne demokraatia](#)". Selles pidid kogukondade vanemad otsustama keerulisemaid küsimusi ja saavutama üksmeele. Uruki rahvakoosolekut on kirjeldatud nii sumeri eeposes *Bilgames ja Akka* kui ka akkadi *Gilgameši* eeposes (2: 287), kus autoriteetseid vanemaid nimetatakse "suurteks nõuandjateks".

Kiilkirja tekkimisest

Alates 3300 kasutati kirja templi arvepidamises, kiilkiri on sündinud bürokraatia vajaduste järgi. Kiilkirjamärkidel on seos varasemate arvepidamise vahenditega, mida ingliskeeles nimetatakse *token*, eesti keeles võibolla uudissõnaga [tähits](#). Need olid käibel aastatuhandeid enne kirja kasutuselevõttu. Tähitsad tehti savist, mis sageli pandi saviümbikutesse. Ümbriku peale rulliti [silinderpitsat](#), sageli tehti sinna jäljendid ka nendest tähbitsatest, mis ümbrikus olid. Ümbrikus või mingis muus pitseeritud konteineris sisalduvad tähitsad andsid ülevaate kellegi käsutusse antud varast, nt karjusele usaldatud lambakarja peade arvust. Ajapikku ühendati dokumentide kirjutuses kiri ja pitsatid, mis on teatavasti senini käibel. Sümbolid, mis esinevad tähbitsatel, tähistavad hiljem keelelist elementi kirjas, nt rist märgib lammast. Silinderpitsat oli Mesopotaamia leiutus, naabermaades tarvitati tavalist muljumispitsatit. Sellest kujunes Mesopotaamia kultuuri ekspordiartikkel, silinderpitsateid on leitud paljudes arheoloogilistes leiupaikades põhja-Süürias ja edela-Türgis, Egiptuses (alates u. 3500 e.m.a.) ning Eufrati ülemjooksul.

Lihtsad märgid arenevad väga kiiresti edasi [kiilkirja](#) süsteemiks, mis kasutab juba sadu märke, millest mõned enam ei ole piktograafilised (vt raamatut [Visible language](#)). See areng tekkis paaris lõuna-Mesopotaamia linnas, kus oli leiutatud tähbitsatel põhinev arvepidamine. Andmeid säilitati suurtes arhiivides ja neid kasutas administraatorite koorekiht arvepidamisel põllumajanduse ja karjakasvatuse produktide üle. Urukist on leitud umbes 5000 sellist arhailist dokumenti ja need tekstid on raskesti tõlgendatavad. Umbes 2500 muutuvad tekstid arusaadavamateks, kuna kirjutatakse välja enam grammatilisi elemente ja tulevad käibele [determinatiivid](#). Kivisse raiutakse mõnda aega veel ümmargusi märgivorme, kuid savile kirjutatakse lihtsustunud kiilkirja. Samal ajal kiilkirja leiutamise tekitab ka vana-Egiptuse kiri ja Elamis iseseisev [proto-elami kiri](#), milles on isegi säilinud templiarhiivid. Kirja ei osata lugeda ja ala ise on vähe uuritud. Mesopotaamia kirjasüsteemi tekkimine on võibolla mõjutanud Egiptuse oma – tegemist on samuti [logo-süllaabilise](#) kirjaga, mis kasutab determinatiive.

3. Varadünastiline periood Mesopotaamias ja Süürias

Džemdet Nasri perioodile järgneb Mesopotaamia ajaloos [varadünastiline ajastu](#) (3000-2350 e.m.a.). Varadünastiline periood on jagatud kolmeks alaperioodiks, millest esimene kestis u 2900-2800 ja teine 2800-2600 e.m.a. Uruki müürid varadünastilisel ajal olid 9 km pikad, nende sees paiknes hämmastavalt suuri [arhitektuurilisi](#) ehitisi, millest suurim on 80 korda 50 meetrit. Nende ehitamine oli seotud savitellise vormi leiutamisega, mis võimaldas standardsuurusega telliste masstootmise, mille peale löödi valmistaja pitsi. Terrakotakoonuseid pandi telliste vahele, moodustamaks [mosaiigilaadseid fassaade](#). Nende hiiglaslike hoonete ehitamisel kasutati kogukondlikku töökorraldust. Lõuna-Mesopotaamia põhja- ja keskosasse tekivad uued asustused, Džemdet Nasri asula tegevus lakkab. Tell Uqair oli samuti asustatud sellel perioodil, sealt on leitud kõrgendatud terrassile ehitatud tempel seinamaalingutega, millel on kujutatud [loomi](#) ja kultilisi protsessioone. [Ešnunna](#) ja [Tutubi](#) (Khafajah) linnades Diyala jõe orus on tehtud täpseid arheoloogilisi uuringuid ja sealt on samuti sarnaseid monumentaalehitisi leitud. [Ölle leiutamine](#) kergendas kogukondliku töötegemise raskust, vaatides pruuliti õlut Ištari templites, teada on vähemalt üheksa õllesorti.

Idasemiidid ehk akkadlaste esivanemad lahknesid tõenäoliselt u 3300 e.m.a. muudest semiidi harudest ja ilmusid põhja-Mesopotaamiasse u 2900, kus nad rajasid [Mari](#) ja [Kiši](#) linna. Nad olid poolnomaadid ja karjakasvatajad, kes enne kaameli ja hobuse kodustamist liikusid ringi väga väikesearvuliste rühmadena (kuna sõltusid joogikohtadest) ja olid osaliselt sõltuvad maaharimisest (Djakonov 1983: 135-136). Esimesed idasemiidi ja ka sumeri nimed ilmuvad varadünastilise Ur I templiarhiivis ajast u 2700 e.m.a. Sumerikeelne elanikkond moodustas sel ajal 80% lõuna-Mesopotaamia elanikkonnast, kuid põhja pool olid akkadlased enamuses. Maakastmise süsteem ei olnud veel hästi etableerunud, seetõttu esines vähem või rohkem katastroofilisi üleujutusi, mille viitavad arheoloogilistes kihtides mudalademed, ajast u 2800 e.m.a. Veeuputuse muistendi tekkimist on mõnikord seostatud semiitide sissetungiga Mesopotaamiasse ja sellega seotud muutuste ja võib-olla ka hädadega. "Veeuputus", mis esineb "[Sumeri kuninganimistus](#)", oli võibolla selle aja suurte sotsiaalsete muutuste metafoor.

Kolmanda aastatuhande alguses suurenes Mesopotaamia linnade asustus ja maarahva oma kahanes, mistõttu tribuudi võtmise võimalus maaelanikelt vähenes oluliselt. Inimeste elu, kes olid kõrgematest sotsiaalsetest kihtidest ja kes olid harjunud elama lihtrahva tribuudi toel, sattus ohtu. See tõi endaga kaasa sotsiaalseid muutusi. Tribuudi asemel hakati nõudma tööteenistust. Tekkis majanduslike sõltuvuste keeruline võrgustik, kus ühel majanduslikul üksusel oli kohustusi mitme teise ees.

Majanduslikku üksust nimetati sõnaga "maja" (sumeri *é*, akkadi *bītum*), mis võis tähendada [peret](#), suguvõsa (klanni) või ka institutsiooni nagu jumala tempel või valitseja palee. Viimased kaks kujunesid avaliku sektori esindajateks, klannidel ja suurperedel oli eraomandus. Palee ja templi majapidamist nimetati sama terminiga ("maja") kui suguvõsa majapidamist, milles oli ka orje. Suurimat majanduslikku võimu omas linna valitseja või linna peajumala templi majapidamine. Linna valitseja või kuninga majapidamist kutsuti "suur maja", sumeri keeles *é-gal*, see sõna on laenatud heebrea keelde kui *hekhal*, "palee". "Suure maja" juurde kuulusid ka poolvabade kogukonnad, kes töötasid palee või templi heaks ja said sellelt tasuna elatist. Nt olid sellised käsitöölise kogukonnad koos nende poolt hallatavate elatusvahenditega nagu kariloomad. Inimene võis suguluslikult kuuluda oma privaatse majapidamise juurde ja samas ka osaleda "suure maja" hooajatöödel. Orjad ei olnud rangelt võttes orjad, vaid templeteenistujad, sageli võõramaist päritolu. Kõrgema seisusega inimesi märgib ideogramm "kangas," mida kandsid jumalad, valitsejad ja tähtsad sõdalased. Kultuses osalejaid kujutati kiilaste peadega, nagu juba Ubaidi ja as-Sawwani ajastu kunstis (Djakonov 1983: 121-122).

Kuninga palee või templi majapidamise juurde kuulusid nendest sõltuvad poolvabad kliendid. Uruki linnast on säilinud arhailine dokument, mille järgi paleest on välja jagatud suur hulk põllumaid käsitöölisele, ühes dokumendis jagatakse välja 1500 hektarit (233 buri) maad, millest 1000 ha kuulub peapreestri ja 500 ha on jagatud viie inimese vahel: ülempreester (*even-min*) saab 122 ha, puhastuspreester (*išib*) 64 ha, templi majandusjuhataja (*šab-gal*) 103ha, peakohtunikule (*nin-di*) 95 ha ja veel umbes sada hektarit antakse väejuhile või "klientide" ülevaatajale (Djakonov 1983: 126-127). Võimalik, et peapreestri maaomandus 1000 ha oligi "templi maa," mille ülejääki kasutasid templi sõltlased.

Kui lähestikku asuvad linnad moodustasid majanduspoliitilise terviku, moodustus linnade liit, mida võib kutsuda Egiptuse ajaloos kasutatava terminiga [noom](#) ehk maakond. Tavaliselt olid need maakonnad u 15 km haritavate põldude raadiusega 3-4 linna liidud (sumeri *ki*), millest üks linn oli tähtsaim, kultiline tsentrum. Suurem oli rahvastiku kontsentratsioon lõunas kui põhjas, eriti oli see nii Diyala orus. Maakond evis ühtset põldude niisutussüsteemi ja "noomi valitsust" ehk linnriigi valitsust (Djakonov 1983: 139). Siis, nagu ka hiljem, lasus niisutustööde organiseerimine peapreestril. Templi varusid kasutati strateegilise tagavarana näljahädade puhuks, templeteenistujatele maksmiseks, kaubavahetusfondina ja ohverduseks.

Kolmanda aastatuhande alguse Sumeri noomid ehk maakonnad ja nende peajumalad (sulgudes) olid järgmised: 1) [Ešnunna](#) (Ninazu, hiljem Tišpak); 2) [Sippar](#) (Utu); 3) [Kutha](#) (Nergal); 4) [Kiš](#) (Zababa); 5) [Keš](#), mille keskus oli [Abu-Salabikh](#); 6) [Nippur](#) (Enlil-Ninlil-Ninurta); 7) [Šuruppak](#) (jumal Šuruppak); 8) Uruk (An ja Inanna); 9) [Ur](#) (Nanna); 10) [Adab](#) (Dingirmah); 11) [Umma](#) (Šara); 12) [Larak](#) (hilisem Larsa); 13)

[Lagaš](#) (linnad Girsu, Lagaš, Nina ehk Sirara); 14) ebaselge asukohaga [Akšaki](#) maakond. Läänesemiidi-sumeri noomidest veel Mari (Dagan ja Ištar), Assur (Assur) ja [Der](#) (Ištaran) Diyala oru ja Elami maa vahel (Djakonov 1983: 141-142). Kõik maakonnad olid erinevustele vaatamata kultuuriliselt ühtsed, neid ühendas sumeri kiri ja religioon. Sumeri keeles nimetatakse inimkonda "mustapealisteks". Nippur oli Enlili kultiline keskus kogu maa jaoks, millega olid seotud kõik kohalikud kultused jumalate genealoogiate ja ühtse kultilise ülempreesterkonna lõimituse läbi. Hiljem, varadünastilise perioodi teisel poolel tekivad uued maakonnad ehk noomid: Babülon (Marduk); [Dilbat](#) (Uraš); [Marad](#) (lugal-Marada); [Kazallu](#) (Numušda) ja uusi linnu.

Varadünastilisel perioodil moodustus Lõuna-Mesopotaamias linnriikide ühendus või konföderatsioon, mille religioosne keskus asus Nippuri linnas. Tekstides loetletud sõjavägede järgi kuulusid Sumeri linnade liitu Uruk, Adab, Nippur, Lagaš, Umma ja Kulaba. Peale Uruki kuninga ei nimetanud keegi ennast "valitsejaks" (*en*), vaid ainult "asevalitsejaks" (*ensi*, akkadi *iššakkum*). Võib arvata, et ka põhja-Mesopotaamias tekkis taoline linnade ühendus. Varadünastilise perioodi teises pooles oli põhja-Mesopotaamia hilisema Akkadi impeeriumiga võrreldava tervikvõimu all, mille keskus oli Kiši linnas. Sellest nn Kiši impeeriumist on üsna vähe tekstilist materjali, kuid kaudseid tõendeid selle olemasolu kohta annavad [Ebla](#) linnast leitud arhiivid. Hilisemad Mesopotaamia suurkuningad kannavad tiitlit "Kiši kuningas", mis tegelikult tähendab "kogu maailma kuningas". Kiši esimese dünastia eelviimaselt kuningalt (27. sajand) Menbaragesilt (või [Enmebaragesi](#)) pärinevad esimesed kuninglikud raidkirjad. Kiši impeeriumi ülesehitusest ei ole teada midagi kindlat ega ka põhjuseid, mis tingisid selle kokkuvarisemise. Igal juhul eksisteeris ta piisavalt kaua levitamaks oma keelt, kirjutust, kultuuri ja institutsioone üle kogu oma hallatava põhja-Mesopotaamia territooriumi. Kiši impeeriumi kokkuvarisemisele võis järgneda poliitilise killustatuse ja kultuurilis-keelelise lahknevuse periood.

Varadünastilise ajastu kohta võib mingil määral kasutada sumerlaste endi kirjutatud kroonikat "Sumeri kuninganimistu", mis on faktide ja fantaasia hämmastav segu. Selle kroonika järgi saavutas veeuputuse järgselt hegemoonia maa üle Kiši linn ja pärast selle kuningate valitsemist kolis kuninglus Urukisse:

"Siis Kiš vallutati ja kuninglus võeti Eannasse. Eannas sai peapreestriks ja kuningaks Meškiaggašer, Utu poeg, ja ta valitses 324 aastat. Meškiaggašer sisenes merre ja kadus. Enmerkar, Meškiaggašeri poeg, Uruki kuningas, kes ehitas Uruki, sai kuningaks; ta valitses 420 aastat. 745 aastat oli Meškiaggašeri kuningasugu. Lugalbanda, karjane, valitses 1200 aastat. Dumuzid, kalamees, kelle linnaks oli Kuara, valitses 100 aastat. Ta võttis kinni paljaste kätega (Kiši kuninga) Enmebaragesi. Gilgameš, kelle isa oli *lil*-demon, Kulaba peapreester, valitses 126 aastat. Ur-Nungal, Gilgameši poeg, valitses 30 aastat."

Uruki esimese dünastia valitsejate seas mainib kuninganimistu 12 nime, kelle hulgas on Mesopotaamia ajaloolises ja kirjanduslikus traditsioonis kolm väga olulist

kroonikandjat – Enmerkar, Lugalbanda ja Bilgames (Gilgameš), kelle tegevust kirjeldavad mitmed hilisemad sumeri eepilised poemid. Nende tekstide järgi suhtlesid ja rivaalitsesid Uruki kuningad aktiivselt tänapäeva Iraani tasandikul Seistanis oleva linna Aratta kuningatega. Kiši ja Uruki kuningate rivaliteedist jutustab näiteks sumeri lühiepos „Bilgames ja Akka“. Uruki dünastia pidi ajaliselt veidi kattuma Kiši omaga, kuna Gilgameši kohta leidub pärimus, mis teeb ta Enmebaraggesi kaasaegseks. Väidetavalt võitis ta kahevõitluses selle Kiši kuninga ja alistas tema linna: „sa tõid välja oma sõjariistad Kiši koja vastu. Selle seitse sangarit sa püüdsid kinni surnult. Kiši kuninga Enmebaraggesi peal sa trampisid oma jalgadega ... kuningluse sa tõid Kišist Urukisse“ (Šulgi O 56-60).

Võimalik, et kuningas nimega Gilgameš tegi lõpu Kiši hegemooniale ja viis maa kuningluse üle Urukisse. See pidi olema tähtis sündmus Sumeri varadünastilises ajaloos, mistõttu tekkis populaarne mälestus temast kui „vägevast kuningast“ (George 2003: 103–106). See mälestus elab eriti tugevasti edasi Mesopotaamia endetekstides, kus Gilgamešši mõnikord nimetatakse „maailma valitsejaks“ (George 2003: 112–117).

Kiš ja Uruk on "Sumeri kuninganimistus" esitatud kahe võimsama linnana, kust kuningainstitutsioon läks edasi Uri linna. Varadünastiline Ur võis õitseda juba nendega samaaegselt, aga ta oli oma võimsuse tipul alates 2600 e.m.a. Selle ajastu arheoloogiliste lademetete [väljakaevamistest](#) pärinevad mõned väga kuulsad leiud nagu [Uri standard](#) ja muud [Uri kuningahaudadest](#) leitud aarded. Uri kuulsad kuninglikud hauad võisid kuuluda kuningas [Meskalamdugile](#), kes oli maetud koos oma naiste, sõdurite ja teenijatega. Tema järglane troonil [Mesannepada](#) nimetas ennast Uri kuninga kõrval ka "Kiši kuningaks". Samaaegne Kiš oli hauapanuste järgi otsustades palju vaesem Urist. Kulda, mida leidub Uri haudades, võis saada ainult Indiast, vaske Omaanist (Magan), tina ja lasuriiti Afganistanist. Võimalik, et tinaleiukohad Hamuni järvest loodes ja Hilmendi jõe orus on sumeri kirjanduses mainitud Arali maa. Hõbedat toodi Väike-Aasiast. Vahetuskaubaks kasutati tõenäoliselt kangaid ja vilja (Djakonov 1983: 176-179).

Ur koos kahe väiksema linna ja küladega oli pindalalt 90 km², milles elas u. 6000 inimest. Uri templi teenistuses oli paarsada inimest. Templi maaomandus ehk "Kuujumala põld" (*ašag-Nannara*) jagunes peapreestrile kuuluvaks maaks (*ašag-ena*), toitlustuspõlluks (*ašag-šukum*, *ašag-kurum*) ja "haritavaks maaks" (*ašag-uru*). Templi maaomand oli igatahes eraldunud kogukonna maaomandist, mida näitavad "templi vanemate" (*nu-banda-é-gal*) ja "kogukonna vanemate" (*nu-banda-uru*) eraldi tähistused (Djakonov 1983: 167-168).

Varadünastilisest ajast kõnelevad Šuruppaki templiarhiivi dokumendid, kust on leitud ka esimene jumalate nimekiri. Selles sisalduvad muuseas ka Lugalbanda ja Gilgameši nimed, kes oleksid arvestuste põhjal pidanud elama vaid mõnisada aastat varem. Varadünastilise aja lõpuks kasvab Šuruppaki linn müüri ümbritsetud 100 ha asulaks, kus elas 15000-30000 inimest. Selles oli suuremat sorti majanduslik kompleks,

milles 120 ha põlde oli ära jagatud 26 inimese vahel. Djakonovi arvates leidis Šuruppaki templis ka inimohverdamist (termin *a-ru-a*). "Sumeri kuninganimistu" järgi läks kuningavõim pärast Uri linnast lahkumist Elamisse Avani linna. Avani dünastia ilmselt allutas ja valitses Adabi, Umma ja Lagaši linna (Djakonov 1983: 170-172).

Varadünastilise aja kolmandal perioodil (2600-2350) peetakse sõdu hegemoonia pärast. Mari linn, mis algselt oli vist kaubanduslinnak, hakkab rüüstama lõunat ja selle valitseja nimi Ilišir esineb ühel pitsatil. See toimub pärast Avani ja Uruki dünastiate lõppu - pole teada, kas rüüstamised on otseselt seotud nende lõpuga. Mariga võistlevad Kiši teine dünastia Eufratil ja Akšaki maakond Tigrisel. Pooled sealsetest kuningatest on idasemiidid, ülejäänutel on sumeri nimed.

Varadünastilisel ajastul tugevneb kuninga võim, kuna see oli sõja aegadel linnriikide liitlasvägede pealik. Kuningaga (*lugal*) käisid sõdimas vallalised noormehed (*nitah-sag-aš*), võitlejaid hakkas sügenema ka templiteenistujate hulgast, kes taotlesid kangelaseau. Üksteisest eralduvad rahvakoosolek, kuningapalee ja tempel ning ülikonna tugevnemisega kaasneb rahva vaesumine.

Uri kuningas [En-šakušana](#) viis oma pealinna üle Urukisse, ja paneb aluse Uruki teisele dünastiale. En-šakušana võitleb Akkadi linnaga, mis selles kontekstis on esimest korda mainitud ja hävitab Kiši (u. 2400), kelle kuninga nimi oli Enbi-Aštari. Tiitli "Kiši kuningas" võtab nende sündmuste järel enesele Akšaki valitseja. En-šakušana hakkab kutsuma ennast "maa kuningaks" (*lugal kalam-ma*) ja "Sumeri peapreestriks". Selle ajastu kohta on palju andmeid ainult Lagašist, sest Uri ja Uruki allikad on napisõnalised.

Lagaši linn, mille asustus algas juba 5-4. at, on enam isoleeritud, seal ei esine idasemiidi nimesid üldse. Mesannepada kaasaegse [Ur-Nanše](#) (u. pärast 2500) ajal saab alguse konflikt naaberlinna [Ummaga](#) ühe territooriumi valdamise pärast, mille nimi on Guedenna. Selle ala oli kahe linna vahel ära jaganud Kiši kuningas. Tulemuseks oli väga verine sõda, kuhu kaasati ka Lagaši kogukonna liikmeid. Lagaši kuningas [Eanatum](#) vallutas ka muid linna peale Umma selle sõja käigus – Uri ja Akšaki ning sai tiitli "Kiši kuningas" enesele. Ta rüüstas ka Adabi, Uruki ega Elamis asuvat Adamduni linna, kuid ei suutnud neid endale kinnistada. Umma võitmise puhuks paigutas ta "[kotkaste steela](#)" Lagaši piiri äärde. Kiši uue dünastia rajas naine, kõrtsiemand [Kubaba](#). Kui see Weidneri kroonikasse talletatud lugu on ajalooline tõde, siis oli Kubaba üks väheseid naisvalitsejaid Mesopotaamia ajaloos (Djakonov 1983: 195-196).

Lagaši kuningas [Enmetena](#) (või Entemena) ajast on säilinud palju uutele ehitistele pühendatud raidkirju (u. 2400 e.m.a.). Tema järglane Enentarzi võtab ära kaks kolmandikku Ningirsu templi varandusest oma perekonnale ja sulatab sedaviisi kokku ülempreestri ja valitseja funktsioonid. Enentarzi ja tema poja [Lugalanda](#) (24. saj teine pool) ajast on säilinud põhjalik Baba-jumalanna arhiiv, millest nähtub järgmine templi põllumaade struktuur:

1) "Peapreestri maa" (*ašag-nig-ena*), mis oli määratud templi korralistele põllumeestele ja oli templi omandus. Selle tulu läks templile ohverdusteks, pidude korraldamiseks, karja toiduks ja neli kuni viis protsenti (hooaja)töölise ratsioonideks ning vahetuskaubaks.

2) "Toitlustusmaa" (*ašag kurumma, ašag-šukum*) templi juures elavatele ja töötavatele teenistujatele (0,3-18ha), käsitöölisele ja sõdalastele, kes hoidsid oma lääni ka kollektiivselt.

3) "Jaosmaa" (*ašag-nam-uru-lal*) maksulistele (*še-guba*), mille omanikuks võis saada vist igaüks, kaasaarvatud ori.

Templiteenistujatel võis olla oma maa kogukonnaski, ja saada lisa ratsioone pidude puhul, teatud templiteenistujad said neli korda aastas leivaratsioone ja/või iga kuu individuaalset näljapajukit. Kõige madalamat klassi templipersonal oli ori, aiatöoline vms (*igi-nu-tuku*). Täiskasvanud mehi oli Baba templis ühtekokku u. 750 pluss 200 naist ja lisaks orjade lapsi. Kokku kõigi Lagaši maakonna templite maid oli u. 2000 km², inimesi kokku 100 000, kellest vähem kui pooled olid templi teenistuses. Kogukonna maid valdasid patriarhaalsed suurpered ehk "majad" (Djakonov 1983: 202-203).

Lagaši kuningas Lugalanda kukutati vanemate koosoleku poolt, kuid ei tapetud ja tema asemel valiti uueks kuningaks ülik- ja preesterkonna poolt Uruinimkina. Sama nime loetakse mõnikord ka [Urukagina](#) (24. sajand e.m.a.). Uruinimkina kehtestab maailma esimese dokumenteeritud sotsiaalse reformi, millega antakse vaesunud elanikkonnale tagasi maksukogujate poolt riisunud vara.

Samal perioodil jätkuvad geopoliitilised arengud: Akšaki linna dünastia kaob, Kiši kuningaks saab [Ur-Zababa](#), Uri ja Uruki linnas valitses "maa kuningas" Lugalkisalsi. Umma linna väepealik [Lugalzagesi](#) (alates u 2336 e.m.a., tegutses 25 aastat) siirdub kättemaksule - kõigepealt vallutab ta Kiši ja vist tapab ka Ur-Zababa. Seejärel Nippuri raidkiri ütleb, et ta on "Uruki valitseja (*en*) ja Uri kuningas (*lugal*)", ning vallutanud ka Larsa ja Adabi ning saanud seejärel "Uruki kuningaks ja maa kuningaks." Uruinimkina 5.-6. aastal ründasid ummalased koos uruklastega ja vallutasid Lagaši ja selle maa põhjapoolse osa majandus paisati segi. Uruinimkina kolis Girsusse ja sealt viidi pealinn üle E-Ninmarisse. Lugalzagesi "valiti" maa puhastuspreestriks ja tema riik oli noomide konföderatsioon (Djakonov 1983: 210-214).

Kujutavas kunstis on varadünastilisele ajale iseloomulikud 25-40 cm kujukesed, mis on põhjas välja venitatud, kuid lõunas tusedaks pigistatud, glüptikas silinderpitsatid, friisid võitlusestseenidega ja jutustavad reljeefid. Akkadi ajastul lisanduvad kivise pistised, mis on põhjapoolse päritoluga, kuna lõunas kivi oli vähe.

Ebla linn Süürias

[Ebla](#) (Tell Mardikh) asub 65 km Aleppost lõuna pool, seal leiati suur kiilkirjaline arhiiv ning muljetavaldava arhitektuuri säilmed. Ebla linna arhiiv annab väärtusliku teavet selle kohta, kuidas linnastumine toimus 3. aastatuhande Süürias. Kolmanda aastatuhande keskpaigas toimus nn “teise linnastumise” laine, mis hõlmas neid alasid, kus seda varem ei olnud. Hilise Uruki kultuuri ekspansioon oli paigutanud kaubateedele oma kolooniaid, mis hakkasid mõjutama ka vastava ümbruskonna kultuuri. Süüriasse tekkisid linnad just sinna, kus Uruki kultuuri mõju oli suurem, see protsess algas 2600 e.m.a.

Ebla linna kõrgaeg oli 2400-2200 e.m.a., pindalaga 56 hektarit, see sisaldas kuningapalee. Kuninga administratsioonis oli 15 000-20 000 töölisi. Palee ja tempel olid eraldi majanduslikeks suursteks vastupidiselt Mesopotaamia samaaegsele praktikale. Süürias on piisavalt sademeid, nõnda et kunstniisutust ei ole vaja kasutada. Umbes 2400 laenati kirjutamiseks sumeri kiilkiri ja paarisaja aasta jooksul pandi kirja üsna palju, veidi ka kirjanduslikke-mütoloogilisi tekste. Ebla tekstide keel on eripärane segu ida- ja lääne-semiidi dialektidest. Ebla administratiivne arhiiv, kus on u 2100 savitahvliit tekstiili ja metalli üle arvepidamist, maksude kirjapanekuid, templiohvreid, kirju, aruandeid ja kirjurite harjutusi. Arvepidamises kasutati sumeri terminoloogiat vähem väljatöötatud kujul, kui palju on paleesse sisse tulnud, välja makstud ja palju on jääki.

Ebla kohaliku võimuladviku moodustas kuninga perekond, majandusliku üksuse juhiks oli ülevaataja (*ugula*), kellele allus teatav hulk töötajaid noormehi (*guruš*). Kuningal oli voli välja jagada maad oma töötajatele, nagu ka hilisemas Süüria ajaloos. Suure tähtsusega Ebla majanduses oli kangakudujad ja lambafarmerid, ühesse kuninga lambakarja olevat kuulunud 67 000 lammast. 2350 Ebla põletati maha, kuid elu läks seal kuni 1500 edasi ja selle kuulsus oli niisugune, et Ebla linna paigutasid hurri poeedid oma poemi tegevuse, kus peategelaseks oli nende jumal Tešub. Ebla arhiivides mainitakse ka [Alalahi](#) linna Ebla vasallina, ning varajasimad arheoloogilised kihid Alalahist on u. 2400 e.m.a. Eblal olid jõge mööda kaubasidemeid Mesopotaamia ja Egiptuse VI dünastiaga.

4. Akkadi ja Ur III impeeriumid

Akkadi impeerium (2334-2193 e.m.a.)

Kuningas [Sargoniga](#) (Šarrum-kenum 2334-2279 e.m.a.) algab uus, Akkadi dünastia ajastu Mesopotaamia ajaloos. Allikaid Sargoni enda ajast on vähe, kuid hilisemas kirjanduses on ta legendaarne tegelane. Tema kohta on kirjutatud õpetlikku ajalookirjandust (*narû*) ja näiteid tema valitsemisest leidub endetekstides. Sargon oli pärimuse järgi Kiši kuninga Ur-Zababa peekritõstja, kuujumalanna preestritari illegaalne poeg, kes ei tohtinud oma ameti tõttu lapsi saada. Preestritar pani vastündinud lapse tõrvaga tihitud korvi ja laskis allavoolu jõge hulpima, kuni keegi kuninga paleest selle korvi koos lapsega välja tõmbas. See legend rõhutab Sargoni rahvalikku päritolu ja hilisem väga sarnane Moosese sünnilugu (Ex 2) on sellest ilmselt mõjutatud. Tegelik ajalooline Sargon pärines arvatavasti templipersonali hulgast ja oli vähemalt algselt rahva hulgas, kes soovis aristokraatia võimupiiri kahandamist, populaarne väejuht. Akkadi dünastia algus on seotud Kiši langemisega Lugalzagesile, igatahes valitses Sargon viimasega natukene samaaegselt. Kiš jäi iseseisvaks ka Akkadi dominatsiooni ajal, Sumeri kuninganimistu mainib pärast Ur-Zababat viit kuningat (u 2313-2253 e.m.a.).

Kõigepealt ründas Sargon põhja-Mesopotaamiat, kus 3-4 aasta jooksul kindlustas endale hegemoonia Eufratil. Seejärel ta sooritas sõjakäigu Süüriasse oma valitsemise 3. aastal, ja alistas mitmed linnad, tehes nad maksualuseks. Viis oma pealinna üle vanadest traditsioonidest sõltumatusse Akkadisse. Siis siirdus sõjakäigule lõuna-Mesopotaamiasse Umma väepealiku Lugalzagesi vastu. Lagaši vallutamine toimus tõenäoliselt Uruiningina 7. aastal, mis ei jäänud lõplikuks, sest juba järgmisel aastal läheb ta uuesti võitlema Uri valitsejaga, mille käigus vallutab ta ka Lagaši nihutatud pealinna E-ninmari ja selle tagajärjel tema sõjavägi "pesi oma relvi Punases meres".

Kuningas Sargon pani oma tütre Enheduanna Uri kuujumala Nanna peapreestritariks, kes olevat kirjutanud suure kogumiku hümne Sumeri templitele, töödelnud varasemat materjali. See amet oli väga kõrge seisusega, sest peapreestritari peeti kuujumala, kes oli meessooline, abikaasaks.

Lugalzagesi lasi Uruki ülikonnal valida endile kuningas (*lugal*), kuid Sargon lõhkus kohalikud Sumeri kogukondlikud oligarhiad. Ta liitis kogukondi, ühendades nende niisutussüsteemi, ühtlustas kogu maal kalendri-, kaalude- ja mõõtudesüsteemi, võimalik, et korraldas ka maa teedevõrgu. Ta muutis erasektori ja templi majapidamised kohalikest ülikute suguvõsade sõltumatuks. 25-24. sajandil õnnestus kuningavõimul enda kätte saada 40-50 protsenti templimaade territooriumist. Kuid sellega kahanes tasapisi kohalike omavalitsuste võim, kelle asemele astusid uue kuninga

väejuhid ja bürokraadid. Initsiatiivi said suurperekondade arvelt eraettevõtjad, tekkis uus ühiskondlik kõrgkiht, kelle vastu oli suunatud endise Sumeri aristokraatia meelepaha. Rahvusvaheline kaubandus õilmitseb, Akkadi linn oli rahvusvaheline ja tõmbas ligi kaugemalt tulnuid. Kõik lõuna-Mesopotaamia alistatud linnade valitsejad (*ensi*) ja asetäitjad (*šagan*) pidid igal kuul ja uusaastal andma ohvriande, st maksma makse.

Hiljem vallutas Sargon Kazallu ja selle kuninga Kaštan-bila; Elami; Mari linna ja tegi oma 11. valitsusaastal uue sõjakäigu Süüriasse. Sel ajal hakkavad tasapisi Tigrise kandis välja ilmuma [hurriused](#), kelle piirkonda kutsutakse [Subartu](#) ja kes hakkavad suuremat geopoliitilist rolli mängima hiljem. Valitsusaja teisel poolel tõusid lõuna-Mesopotaamia linnad Sargoni ülemvõimu vastu üles, kuid ta sai sellest jagu. Sargoni tiitel oli “Akkadi *lugal*, Kiši *lugal*” st nii lõuna kui põhja kuningas (Djakonov 1983: 240-248).

Sargoni poeg [Rimuš](#) (2278-2270 e.m.a.) pidi tema järglasena valitsema asudes võitlema vastu lõuna ülestõusule, mida juhtis “Uri kuningas” Kaku. Uri hävitamise puhul kirjutati lament, mis omistati Sargoni tütrele. Rimuš kaotas ära oma tiitli “Sumeri kuningas” ja hävitas süstemaatiliselt sumeri ülikkonda, viis Lagašist oma andmete järgi välja 5700 meest, tagasitulekul taasvallutas Kazallu. Järgmise sõjakäigu tegi Elamisse, kuningas Hišepatepa vastu. Siis suundus kagu-Mesopotaamiasse, hävitas Deri, Umma, Adabi, Aleppo ja Lagaši tõsisemalt. Nende linnade valitsejad (*ensi*) ja ministrid (*sukkal*) tapeti. Teise Elami sõjakäigu jooksul hukkus suurem osa vanast Sumeri ülikkonnast. Rohkem Rimušist ei ole teada, kuid tõenäoliselt tegi ta ühe sõjakäigu veel põhja poole. Ühe omapärase ajaloolise traditsiooni järgi, mis esineb endetekstides, mõrvati Rimuš omaenda meeste poolt silinderpitsatitega. Järgmine kuningas Akkadi troonil oli samuti Sargoni poeg [Maništušu](#), (2269-2255 e.m.a.), kes ründas ida-Elamit, Anšanit. Püstitas [obeliski](#) oma tegude kohta, suri samuti vägivaldset surma. Maništušu ostab oma obeliski inskriptsiooni järgi sunniviisiliselt kogukonna maad Dur-Sueni noomist (465 ha) ja Maradist (u. 2000 ha), et suurendada kuninga omandust, sest kogu maa kuningale tollal ei kuulunud. Müük oli igavene, sest kirjutatud kõvale kivile, mida “ei saa purustada”.

[Naram-Sini](#) (2255-2218 e.m.a.) ajal toimus uus lõuna vastuhakk, mis ilmselt lähtus Kiši linnast, kellega olid liidus Nippur, Umma, Uruk ja Mari. Naram-Sin surus ülestõusu maha ja pani vallutatud linnade valitsejateks oma sugulasi (pojad Tuttulis ja Maradas) ja alluvaid, üks tema tütar sai Uri kuujumala peapreestritariks. Vallutas ka Magani (kuningas Manium), Armanumi ja Ebla. Põhja-Süürias alistas lääne-semiidi hõimud *didanu* ja *lullubiya*, põhja-Mesopotaamias vallutas Talhatumi linnriigi. Kogu Mesopotaamia ja põhja-Süüria sai Akkadi suurriigi osaks. Kuigi isikute nimed juba Sargoni ja Rimuš ajal kutsusid neid kuningaid appi nagu nad oleksid jumalad, läks Naram-Sin sellest kaugemale ja kirjutas enda nime ette jumala determinatiivi. Ta kutsus

ennast "Akkadi jumalaks," kõik alamad valitsejad nimetasid erakirjades end tema orjaks. Naram-Sin kaotas ka tiitli *šar kiššatum* pärast Iphur-Kiši ülestõusu ja võttis uue, "nelja maailmaääre valitseja".

Nippuri Enlili preestrid vihastasid väga Naram-Sini peale, kuningas ja tema maa sai didaktilise poemi "Akkadi needmine" sõnade järgi neetuks, nad süüdistasid teda templi lõhkumises ja rüvetamises. Naram-Sini valitsuse lõpuajal hakkas maale tungima [gutilasi](#) kirdest mägedelt, kellega peetud lahingus kuningas sai surma. Mingi osa gutilasi elasid kesk-Eufratil ja olid muutunud akkadlasteks. Gutilaste kuningas Endridavisir jõudis välja Sipparisse ja nõudis, et talle kirjutataks raidkiri, milles ta nimetas end "nelja maailmaääre valitsejaks".

Naram-Sini järglasel [Šarkallišarri](#) õnnestus taastada Akkadi dünastia võim lõuna-Mesopotaamias. Šarkallišarri (2217-2193 e.m.a.) ei nimeta ennast millegipärast "nelja maailmaääre valitsejaks," tõenäoliselt tegi ta järeleandmise Elami kuningale, Avani teise dünastia viimasele kuningale [Kutik-Inšušinak](#) I, kes oli alistanud oma sõjakäikudel gutilased ja anastanud 60 paikkonda. Sellest kõneleb tema raidkiri, mis on lihtsustunud süllabilises vanaelami kirjas ja akkadi keeles, ühtlasi esimene Elami kuninga raidkiri akkadi keeles. Šarkallišarri ehitab Babüloni jumalate Annunitumi ja Aba templi, selles seoses mainitakse esmakordselt Babüloni linna. Tema sõjakäigud evivad põhiliselt kaitsvat funktsiooni. Ta tõrjub tagasi elamiitide rünnaku Akšakile, võtab vangi gutilaste pealiku Sarlagi ja võitleb nomaadidega. See on teada Lagaši aastanimedest.

Pärast Šarkallišarri surma algab sõda, mille tulemusena maa võtavad enda võimu alla gutilased, nagu ka Elami. Sellest perioodist on dokumentatsiooni vähem kui varasemast, siiski leidub andmeid templiarhiividest Ummas, Lagašis, Tutubis, Ešnunnas ja "banaanikeeli" asustatud Gasuras Kirkuki lähedal. Nendest ilmneb nt, et "noor mees" (*guruš*) on muutunud riikliku sektori tööp personali osaks, mis näitab palee ülemvõimu templi üle. Samuti vähenevad templipersonali jaosmaatükid, mis kõneleb kehvemast elujärjest (Djakonov 1983: 243-255).

"Sumeri kuninganimistu" üks versioon ütleb: "gutilaste hõimul ei olnud kuningat." Šarkallišarri kukutamise järel gutilaste dünastial oli 67 aasta jooksul 14 valitsejat. Sargoni rajatud Akkadi suurriigi varemetele tekivad väikesed hõimuühendused ja sõjalised liidud (nagu nt *lullubiya*-nomaadid) ja gutilased valitsesid reeglipäraselt vahetuvate sõjaväeülematena, mitte kuningatena. Tigriise keskjooksul hävitatakse Assur, kuid pole teada, kas seda tegid hurrilased või gutilased. Gutilased ei olnud huvitatud valitsemisest, vaid ainult andameist, nende asemel valitsesid kohalikud "mustapealised" haldurid (Djakonov 1983: 255-258).

Akkadi linna võtab haldurina üle [Dudu](#) (2189-2169 e.m.a.) ja tema järel viimasena [Šu-turul](#) (2168-2154 e.m.a.). Samal ajal tekib Uruki IV dünastia, mis samuti kaob kiiresti.

Akkadi langusega saavutas iseseisvuse Lagaš, mille II dünastia esimene tähtsam kuningas Ur-Baba, kes ühendab oma noomi ka Uri ja Uruki linnad. Tema tütar läks Uri peapreestritaks, tema järglaseks sai tema teise tütre mees [Gudea](#). Gudea oli jumalanna Gatumdu poeg, ilmselt sündinud püha pulma rituaalist, peapreestri või kuninga ühendusest peapreestritariga. Gudea pühendas ennast templimajanduse taastamisele. Ta ehitas uuesti üles Ningirsu templi Lagašis, ehitas ka Adabis ja Nippuris. Majapidamisdokumentidest on teada, et ta saatis paate kallite andidega mingisugusele kuningaperekonnale, mis ilmselt oli gutilaste kuninga Puzur-Suen'i oma. Tänu sellele lasti Gudeal vabalt tegutseda, tal oli ka gutilasest *sukkal* õukonnas. Gudea pani toime "kultuse tsentraliseerimise" rikkuste kogumiseks Girsusse, tema järglane oli Urningirsu, pärast seda Lagaši mõjuvõim kahanes ja ei ulatunud enam kaugemale oma maakonnast, sest Ur ja Uruk läksid tagasi gutilaste valitsuse alla, kes valitsesid kogu ülejäänud maa üle (Djakonov 1983: 260-264).

Ur III dünastia

Uruki väepealiku [Utuhekali](#) tegevusega, kes oli pärimuse järgi "kalakuivataja poeg" ehk mees rahva seast nagu Sargon, saab alguse poliitiline areng, mis peadib [Ur III dünastia](#) rajamisega (2112-2004 e.m.a.). Utuhegal ja [Ur-Nammu](#), väepealik Urist, said jagu gutilastest, kelle vägede eesotsas olid haldurid Nabi-Enlil ja Ur-Ninazu ja võibolla osales gutilaste poolel ka Lagaši kuningas Nammahani, mis oli tema saatuslik eksitus. Utuhegal võttis endale tiitli "nelja maailmaääre valitseja" ja hakkas kuningaks. Tema lahendas Uri ja Lagaši piiritüli Lagaši Nammahani kasuks. Utuhegal uppus juhuslikult ja tema järel hakkas kuningaks Ur-Nammu, kellest sai alguse Uri III dünastia. Ur-Nammu õiendas kohe arved Nammahaniga, määras oma poja Uruki valitsejaks ja viis rahvusvahelise jõesadama üle Lagašist Uri (Djakonov 1983: 265-267).

Juba Ur-Nammu valitsemisajal (2112-2095 e.m.a.) hakkas Ur III riigivõim teostama ranget kontroll ühiskonna üle. Templi maad said kuningakoja tingimusetuks omandiks ja tsentraliseerimine toimus kõigis valdkondades. Maa kuulus küll vormiliselt linna jumalale, tegelikkuses allus aga keskvoimule. Linnade valitsejad muutusid tavaliseks ametnikuks ja käsutäitjaks, keda võis ühelt kohalt teisele viia, linnad ei olnud iseseisvad, vaid pelgad territoriaalsed üksused. Ainult kaugetes piirkondades ja pühas linnas Nippuris jäid alles kohalike dünastiate valitsejad. Uri kuningas ei olnud oma linna, vaid kogu maailma kuningas ehk "Sumeri ja Akkadi kuningas", mõnikord ka "nelja maailmaääre kuningas". Akkad ei olnud selles tiitlis linna nimi, mis lebas ammu rusudes, vaid põhja-Mesopotaamia ja Diyala org.

Riigivõimu bürokraatia keeleks saab sumeri keel, Akkadi dünastia ajal oli teise keelena olnud kasutusel ka akkadi. Ur III ajastut on nimetatud "Sumeri renessansiks," kuid just sel ajal ilmub rohkem kui kunagi varem idasemiidi nimesid ja tegelikkuses maa keel akkadiseerub. Ur-Nammu järglane [Šulgi](#) (2094-2047 e.m.a.) teeb jõupingutusi keskvõimu tsentraliseerimiseks, kuigi mõned kogukondlikud võimuühikud elasid kõigest hoolimata Ur III perioodi üle. Samuti jääb alles kogukondlik erasektor, kuigi kuninga maad kasvavad tohutu suureks. Kuninga majapidamises töötavad mehed (*guruš*) olid peaaegu orjad, kes töötasid hommikust õhtuni ja naisorjad (*geme*) olid vabastatud ainult kuupuhastuse ajaks. *Guruš*eid nimetati varasemal ajal *šu-lugal* ja *igi-nu-tuku*. Kuninglikke jaosmaid harisid samuti *guruš*id, teenistujad, kes neid maid haldasid, ei olnud majanduslikult iseseisvad, vaid kuninga ametnike käsualused. Teatav osa elanikkonnast rikastus, muu osa vaesus drastiliselt, mis oli seotud ka maa viljakuse langemisega (Djakonov 1983: 268-272).

Ur III riik oli väga viljakas bürokraatia, erinevaid administratiivseid dokumente on nüüdseks leitud u sada tuhat. Tohutu hulk ametnikke tegeles tööliste toiduportsude jagamise ja ümberjagamisega, isegi liharatsioon jahikoerale kirjutati üles ja pitseeriti. Käsitöö ja kaubandus olid täielikult riiklikud valdkonnad ja preestritel oli kuninga bürokraatias tähtis koht ametnikena. Uri linna ehitati suur tsikuraat ja süstematiseeriti panteon - igal linnal oli oma jumalus koos abikaasa ja pojaga, kellest peamisi oli Enlili pere (abikaasa Ninlil ja poeg Ninurta) Nippuris, Anu, Enki ja veel 7-8 tähtsamat, kes istusid koos jumalate koosolekul. Šulgist alates oli ka kuningas jumalikustatud, igas templis oli kuningakuju ohverdamiseks ja ainukordselt Mesopotaamia ajaloos ehitati Ur III kuningatele mauseleome. Kuningakultust näitlikustavad rohked kuningate kujud. Alates aastast 2081 e.m.a. tegi Šulgi sõjakäike Elamis ja Zagrose mägestikus, vallutas Anšani. Ta vallutas vist aastaks 2074 kogu Elami ja jättis hiljem sinna oma asendusametniku. Šulgi järglaste [Amar-Suena](#) (2046-2038 e.m.a.) ja [Šu-Suena](#) (2037-2029 e.m.a.) ajal sõlmitakse Elamiga rahu, seal tekib uus Šimaški dünastia. Mesopotaamia paikset elanikkonda hakkab painama uus probleem – maad ründavad aeg-ajalt lääne-semiidi rändrahvad, amoriidid. Šu-Suena ehitab (2031 e.m.a.) Akkadi linnale ümber müürid põhjast ja läänest kokku u. 200 km selleks, et sõjakat *didanu*-hõimu eemal hoida.

Järgmine kuningas [Ibbi-Suen](#) (2028-2004 e.m.a.) pidi oli amoriitidega tõsiselt võitlema. Juba tema kolmandal aastal on amoriidi hõimud Ešnunnas, neljandal Susas, viiendal Lagašis, kuuendal Ummas ja seitsmendal Nippuris, mis on teada aastanimede järgi. Ur III majanduslik süsteem hakkas selle surve peale kokku kukkuma veel enam, kui amoriitidega liitusid kohalike elanike grupid. Ibbi-Suenale hakkas vastu üks tema väepealik, Mari linnast pärit [Išbi-Erra](#), kes asutas koalitsiooni muude linnadega ja hiljem kuulutas end Isini linna kuningaks (2017-1985 e.m.a.). Tema eeskujule järgnes Ešnunna kuningas Ituriya. Kuid Ibbi-Suena pidas Uris vastu kuni aastani 2004 e.m.a., mil maale

tunginud amoriidid lasksid läbi oma kontrollitavatelt aladelt elami väed (kuningas Hutrante) koos hurri liitlastega. Uri III dünastia valitsemisele tehti lõpp.

2000. aastani vältas Uris Elami okupatsioon, siis läks kontroll Uri üle Isini kuningale Išbi-Errale. Viimane nimetas ennast ümber “nelja maailmääre valitsejaks,” pani aluse Isini esimesele dünastiale, milline aga ei valitsenud amoriitidega küllastunud alasid. Uri majanduslikud süsteemid ja ratsioonid kadusid ning kuninga inimesed said ise oma krooni maadel töötada. Deri linnas tegutses keegi amoriit Anumuttabbil ja Nidnuša, kes vallutas Susa ja võibolla ka Ešnunna. Seepeale isoleerib Isini kuningas [Iddin-Dagan](#) (1774-1753 e.m.a.) amoriidid kagu-Mesopotaamiasse ja saab mõneks ajaks võimu Diyala piirkonna üle, määrab oma poja [Išme-Dagani](#) sinna asetäitjaks (1755-1737 e.m.a.). Viimane kuulutab välja edikti, millega Nippuri templiteenistujad ei pea minema sõjaväkke ega maksma kümnist, vaid ainult templis töötama. Ta sai oma palgasõjaväe ilmselt amoriitide seast. Isini kuninga Lipit-Ištari ajal (1736-1726 e.m.a.) võtab üks tema alluvatest, amoriit Gungunum (1734-1709), võimu üle Larsa linnas. Järgneva paari põlvkonna jooksul vahetavad amoriidid välja üksteise järel kõik Mesopotaamia linnade võimukandjad.

5. Babüloonia teisel aastatuhandel e.m.a.

Vanababüloonia perioodi Mesopotaamia ajaloos võib jagada kaheks - esimene on Ur III dünastia lõppemisest kuni Hammurapi suurriigi loomiseni, teine periood Hammurapi valitsemise lõpust kuni hetiiitide Babüloonia vallutuseni 1595 e.m.a. Hammurapi on seega vana-Babüloonia ajastu üks peategelasi, kuigi mitte ainuke. Pärast Ur III dünastia kokkuvarisemist ja vallutamist elamlaste poolt olid Mesopotamia linnriigid nõrgad, kuid nad olid kõik rohkem või vähem vabad linnriigid, mõned väiksemad neist olid suurema linnriigi vasallid. Varsti pärast Ur III dünastia nõrgenemist ja langemist algas linnriikides võimule tulnud amoriidi dünastiate omavaheline võitlus ülemvõimu pärast. Seda vaheperioodi enne Hammurapi vallutusi nimetatakse Isin-Larsa perioodiks kahe enim kahejõemaal domineerinud linnriigi järgi.

[Amoriitide](#) sissetung Mesopotaamiasse hakkas põhjalikult ümber vahetama linnriikide üle valitsevaid kuningasugusid. Amoriidid on lääne-semiidi hõimude koondnimetus, mis mängisid olulist rolli teise at e.m.a. esimese poole Mesopotaamia poliitilises ajaloos. Nimetus *amurru* esineb esmakordselt Akkadi impeeriumi allikates, tähistades läänepoolset tuult ja ilmakaart ning lääne pool Mesopotaamiat elavat rahvast. Amoriidid olid lääne-semiidi kõrbenomaadid, kelle kõneldavaid dialekte tuntakse peamiselt kiilkirjalistes allikates esinevate isikunimedega järgi. Algne amoriidi kultuur võis olla poolnomaadlik külaühiskond, milles elavad karjakasvatajad olid pidevas aastaegadest sõltuvas rändes ja mis ühe elatusallikana viljeles ka põllumajandust, olles pidevas vastastikku toetavates suhetes linnaühiskondadega. Aeg-ajalt esines konflikte kahe elukorralduse vahel, sest juba Uri III dünastia (2112-2004 e.m.a.) kuningatel oli probleeme sõjakate amoriitidega, kuid suurim konflikt päädis amoriitide sõjaka sissetungiga Mesopotaamiasse u. 1900-1800 e.m.a. Amoriidid hõimud tulid kõrbeltekidest Mesopotaamia linnadesse, vallutasid järjestikku kõik tähtsamad linnriigid ja panid seal troonile mõne oma hõimukaaslase. Amoriitide oli siiski liiga vähe selleks, et muuta Mesopotaamia etnilist ja keelelist koostist, kuigi teatava tõuke võis see anda sumeri keele ja kultuuri jätkuvale taandumisele. Vanas Testamendis olid "emorlased" üks seitsmest või kümnest rahvast, kes elasid Kaananimaal enne Iisraeli föderatsiooni teket (Jo 7:10; Gen 15:19-21).

Mõned amoriitide hõimunimed on jätnud kultuurilukku teatava jälje. Haburi jõe ääres elunes osa *idamarasi* hõimust, sama hõimu liikmeid oli ka Diyalast põhja pool. Kesk-Eufratil karjatas oma lambaid *bini-sim'al*, *hana*, ja *bini-yamina* hõimud. Hõimu nimest *hana* on arvatud tulevat hilisema Kaanani sõja- ja armastusjumalanna [Anati](#) nimi. On otsitud ka seoseid *bini-yamina* ja Piibli benjaminiitide hõimu vahel, kuigi see on üldine geograafiline tähistaja "lõunapoolsete" elanike kohta. Eufrati ja Tigriise vahel

lõuna-Mesopotaamias elutsesid *amnanum*, *yahrurum*, *rababum*, kes olid *bini-yamina* ja *hanalaste* allhõimud. Tigrise kesk-piirkonnas elutsesid amoriidid hõimust *numhum*, Diyalast lõuna pool *mutiyabal* ja *yamutbal*. Need hõimude nimed on hõimu müütilise esivanema nimed, kes on ühtlasi ka hõimu jumalus. Seda näitavad isikunimed nagu *Sumu-Numhum*, *Sumu-Yamutbal*, *Sumu-El* "tema nimi on jumal Numhum/Yamutbal/El" jm. Nt hõimunimest *didanu* arvatakse tulenevat kultuursõna Titaan, mis rändas semiidi keeltest kreeka keelde. Samuti esineb hõimunimi *ga'yum*, millest võib olla tulnud heebrea termin *goy* – "rahvas". Hilisemates Mesopotaamia allikates ei kasutatud nende kõigi kohta enam sõna "amoriit", see termin hakkas tähendama "kuninga palgaline." Lääne-semiitide kohta hakati kasutama nimetust "sutulane", mis on ilmselt sama sõna kui Aadama poja nimi Sett.

[Vana-Babüloonia](#) perioodi kuni Hammurapi vallutusteni nimetatakse ka sõdivate linnriikide perioodiks või Isin-Larsa ajastuks kahe kõige enam domineerinud linnriigi järgi. Larsa dünastia moodustus hiljem kui Isini oma. Olemata veel Isini linnast iseseisev, tegi Larsa kuningas Gungunum (1934-1909) sõjakäike Bašimi ja Anšani vastu. Lipit-Ištari järeltulija Isinis oli [Ur-Ninurta](#) (1923-1896 e.m.a.), kes ei olnud tema poeg, vaid tormijumala "Iškuri poeg". Ur-Ninurta halduses on veel Uruk, ta vabastab ediktiga Nippuri elanikud võlgadest ja tema ajal toimub kuulus "[Nippuri mõrva kohtulugu](#)". Ta tunnistas tugevneva Larsa üleolekut ja viimane hakkab pidama enda omaks langenud Uri. Gungunum hävitab 1917 e.m.a. Malgiumi, valitseb jätkuvalt Elamis ja alates 1913 Lagašis. Ta peab Dilmuni vahendusel aktiivset kaubavahetust Indiaga. Larsa võimsus tugevneb Abisare ajal (1905-1895 e.m.a.), kui see hävitab lahingus Ur-Ninurta väed. Tema ajast pärinevad rohked majanduslikud ja kohalike omavalitsuste dokumendid Larsast, Urist ja Lagašist. Pärast valitsejate Ur-Ninurta ja Abisare surma Isini ja Larsa linnas u 1895 e.m.a. algasid suured verised troonivõitlused, Isini kuningaks sai Bur-Sin (1895-1875 e.m.a.), kes korraks sai enda kätte Larsa, kuid tema edusammud nullis amoriitide tegevus. Larsa troonile sai kuningas Sumuel (1894-1866 e.m.a.), kes tegi sõjakäike ja mõne aasta valdas isegi püha linna Nippurit, ta nimetas ennast "Sumeri ja Akkadi kuningaks" ning jumalikustas ennast juba eluajal.

Põhja pool langesid amoriitide kätte Mari ja Rapiqum, lõunas Sippar ja Kiš, Kisura, Šuruppak, Uruk, Babülon, Marad, Malgium, Tutub jt linnad. Omavahelistes sõdades jäi tugevaks ainult Babülon; Isini dünastia tähendus vähenes tunduvalt, ta oli veel ainult püha linna Nippuri valdaja. Larsa uus kuningas Nur-Adad (1865-1850 e.m.a.) pälvis Nippuri preestrite austuse, kes tegid temast liturgilise hümmi. Isini järgmine kuningas Erraimitti (1869-1862 e.m.a.) valitsusaeg lõppes, kui toimus [asenduskuninga riitus](#), õige kuningas sõi kuuma putru ja suri. Samal ajal asenduskuningaks olnud [Enlil-Bani](#) sai tema asemele (1861-1838 e.m.a.), kes ehitas Nippuris templeid.

Larsa linna järgmise kuninga Nur-Adadi pojad olid Sin-iddinam (1849-1843 e.m.a.), Sin-eribam (1842-1841), Sin-iqišam (1840-1836). Sin-iddinam taastas maa irrigatsiooni, tegi edukaid sõjakäike Babüloni ja Ešnunna vastu ning vallutas endale Nippuri, mis oli poliitiliselt oluline. Tema vendade ajal Larsa mõnevõrra nõrgeneb ja kaotab jälle Nippuri. Larsa tugevus hakkas alla käima nagu Isini omagi, nende puhverriigina püsis Uruk. Babüloni maakond oli eraldi, sellesse kuulusid Borsippa, Dilbat ja Kutu. Ülemvõimu saavutamata jätkusid nende linnade vahel lakkamatud sõjad.

Ur III dünastia ajast on teada mõningaid inimeste nimesid, kes olid määratud Babüloni valitsejateks. Nõnda nagu muudegi linnriikide valitsevad kuningasood 19. sajandi alguseks, rajanes ka Babüloni esimene dünastia amoriitidel. Hammurabi kuulus *amnanumi* amorihõimu, kes oli tulnud võimule u. 1900 eKr tollal üsna vähetähtsas ja mõjutus Babüloni linnas, mille poliitiline ajalugu ulatus tagasi Akkadi dünastia ajani. Linna sumerikeelne nimi on *ká.dingir.ra* 'jumala värav' (esineb ka nimi *tin.tir*), millest tuletub akkadi sama tähendusega tõlge *bab-ili* ja sellest omakorda kreeka Babülon. Piiblis esinev Paabel on rahvaetümoloogiliselt koht, kus maailma keeled ära segati (heebrea *balâl*), ka linna nime tähendus "jumala värav" võib olla sekundaarne tõlgendus. Praegu Iraagis välja kaevatud ja eksponeeritavad Babüloni linna varemed on uus-babüloonia ajastust, kuna vanimaid arheoloogilisi kihte pole võimalik uurida seoses põhjavee taseme tõusuga. Seega pärineb kogu arheoloogiline informatsioon Babüloni varasemate aegade kohta muudest linnadest kogutud evidentsil (Sasson 1995: 901-902). Dünastia esimeseks kuningaks oli Sumu-abum (1894-1881 e.m.a.), kelle ajal Isin ja Larsa võtsid vaheldumisi üle võimu põhja-Mesopotaamia üle. Sumu-abumi järglased ehk Babüloni I dünastia kuningad olid:

2) Sumulaelum 1880-1845	7) Samsuiluna 1749-1712
3) Sabium 1844 -1831	8) Abi- Ešuh 1711-1684
4) Apil-Sin 1830-1813	9) Ammī- Ditana 1683-1647
5) Sin-Muballit 1812-1793	10) Ammi-saduqa 1646-1626
6) Hammurabi 1792-1750	11) Samsu-ditana 1625-1595

Teavet nende kuningate kohta saab peamiselt kuninglikest raidkirjadest ja [aastanimedest](#), mis tavaliselt mainivad kuninga tähtsaimat tegu aasta jooksul. Sumu-abumi esimeseks teoks oli Babüloni linnamüüride ümberehituse alustus. Ta ehitas oma linna ka kuujumala Šini kaks templit, *Ekišnugali* ja *Enitemna*. Sumu-abumi ajal vallutas Babülon naaberlinnad Dilbati, Kazallu, Elipi ja Kiši. Tema järglane Sumulaelum vallutas Borsippa, Sippari, Dilbati ja Kîši, talle järgneva kahe kuninga sõjalised edusammud olid väiksemad (Sasson 1995: 904).

Pärast Larsa kuninga Sinikišami surma tuleb seal võimule usurpaator Silli-Adad (1835 e.m.a.), kuid juba järgmisel aastal vallutab Larsa linna [Kazallu](#), kelle liitlased olid amoriidid *mutiyabali* hõimust. Larsasse ilmub keegi elamlane Kudurmabug, kes

kättemaksuks hävitab Kazallu noomi ja saab hetkeliselt kõige võimsamaks valitsejaks Mesopotaamias. Oma troonipärijaks Larsa linnas määras ta oma poja Warad-Sini, kuigi ise oli veel elus ja elas rändkarjakasvataja elu. [Warad-Sin](#) valitses 1834-1823, seejärel tema vend Rim-Sin (1822-1763 e.m.a). Isin võttis jälle ära Nippuri kuningas Damqi-ilišu juhtimisel (1816-1794 e.m.a.). Hammurabi isa [Sîn-Muballit](#) moodustas koalitsiooni Isini, Uruki ja Rapiqumi linna ning sutulastega Larsa kuninga Rim-Sini vastu. [Rim-Sin](#) purustab 1810 selle koalitsiooni, 1805 vallutas ta Uruki, Kisurra ja Deri. 1803 kuulutas ta enese jumalaks, 1796 vallutas lõpuks ka Isini, kuid 31 aastat hiljem langeb ise Hammurabi saagiks. Rim-Sini ajal toimub maa ajaloos suur areng, selleaegsest Urüst on I. Djakonov kirjutanud põhjaliku raamatu. Sellel ajavahemikul sai kuulsaks amoriidi päritoluga sõdalane, algselt Ekallatumi kuningas [Šamši-Adad](#), kes pärast Mari ja Assuri vallutamist haldas nagu teisedki mõjuandvamate linnriikide kuningad kümnekonna väiksema üle.

Sumu-abumi järglased kuni Apil-Sînini ehitasid Babüloni ja selle maakonna teiste linnade müüre ja templeid. Apil-Sîn ehitas ümber *Eturkalamma* pühamu, mis oli pühitsetud jumalate triaadile Ištar-Anu-Nanai. Sumulaeli ja Sabiumi valitsemise vahemikus ehitati Mardukile *Esangila* tempel ja selle templitorn *Etemenanki* (kuulus 'Paabeli torn', mille müütilise ehitusloo jutustab *Enûma Eliš*'i 6. tahvel). Jumal Adadile oli pühendatud *Enamhe* tempel Sumulaeli ajast. Peale selle patroneeris Hammurabi valitsemisaja alguseks Babüloni ka Šamaši templit Sipparis, Ištari templit Elipis ja Zababa templit Kiši linnas. Hammurabi omalt poolt ehitas Babüloni lisaks veel jumalakodasid Sînile. See näitab, et kõikide sealsete preesterkondade materiaalsete vajaduste rahuldamiseks pidid kasutada olema suured rikkused (Sasson 1995: 905).

Seoses Ur III dünastia lõppemisega varises kokku ka kogu seda impeeriumi alal hoidnud tsentraliseeritud majanduslik süsteem. Linnriikide kuningad loovutasid varemalt keskele juhtimisele allutatud riigimaad, käsitöökodad ja kaubanduslikud asutused üksikisikutele, kes alustasid nende eravaldamist, kuigi nad ei olnud isegi omanikud. Märgatav osa kaubandusest, käsitööst ja ka maksustamisest läks eraisikute valdusse – seoses templite majandusliku iseseisvumisega muutus koguni preestriametite jagamine, mis varemalt oli rangelt riikliku kontrolli all eraisikute manipuleeritavaks, ostetavaks ja pärandatavaks. Paljud rikkamad ja initsiatiivikamad inimesed said võimaluse iseseisvaks majanduslikuks tegutsemiseks, mida neil varem polnud – nad said ära kasutada sõjapõgenikke, kes rahuliku elupaiga otsinguil olid valmis tööks võlaorjuses või üürnikena. Andes valitsusele osa käsitöö või põllumajanduse toodangust ja kaubavahetuse kasumist, said nad oma vara suurendada ja rikastuda (Kozyreva 1983: 132). Ka iseseisvad (küla)kogukonnad said rohkem vabadust. Rahvusvaheline kaubandus, ärevast ajast hoolimata, sai hoogu juurde. Ur III üliirangid kaubanduse regulatsioonid ei andnud varemalt mingit võimalust iseseisvaks rikastumiseks (Kozyreva 1983: 134).

Sõdade ja igapäevaste lahingupidamiste tulemusena hävines tugev kuninga majapidamine, mida amoriidid ei osanud vallata. Templi ja palee majapidamised lahutatakse. Amoriidi valitsejad hakkasid makse koguma ja andsid majandusliku initsiatiivi eraettevõtjatele. Juhtus sedagi, et kuninglikke jaosmaid ehk avaliku sektori vara müüakse, tugevnema hakkas jälle kohalik isevalitsus, erasektor ja rahvakoosolek. Orja seisund halveneb ja orjaks võis saada võla tõttu, keda nimetati *nepūtum* - viivitatud võlg; *kiššatum* - suur võlg. Võlavanglasse võis anda pereliikmeid ja orje - viimaseid kuninglik vabastamisakt (*mišarum*) ei vabastanud. Hea orja hind oli 20-30 seeklit ehk 6000-8000 sila vilja, nõnda et ostetud ori hakkas kasumit tootma 5-7 aasta pärast.

Umbes 5-liikmeline individuaalperekond linnas võis end ära elatada u 1 buri (6,4 ha) suurusel maast. Sõnnikut väetisena ei kasutatud, sellise suurusega põllumaa saak hea aastal oli 7000 sila (5250 l), perekond sõi arvutuste järgi 3637,5 sila, kaks härga sõid 4400 sila pluss 10-20% tuli viljast ära anda maksudeks. Kulud kokku olid seega u 9000 sila, ületades tulusid, kuid kui kõblastega maad harida ja ökonoomselt majandada, võis pere ära elada ilma võlgadeta, kui maksud ei ületanud 20%. Selline pere elas siiski üsna viletsal järjel. Kui aga majas oli töövõimelisi inimesi rohkem (nt 4 orja) ja 3 korda rohkem maad, võis saada aastas kasumit 5000 sila ehk üle 15 seekli hõbedat ja selle eest osta 8-9 lammast või ühe lehma ning laenata vaestele naabritele liigkasuks. Maal olid suurperekonnad paremal järjel kui linna üksikperekonnad (Djakonov 1983: 320-330).

Maksu, mida maksid võibolla ainult kuninga majapidamises töötavad teenistujad, nimetati *biltum*, kogukondlase maksu kuningale *šibšum*, maksu üldnimetus, mida kogusid maksukogujad, oli *miksu*, viimane tähistas ka tollimaksu (*nig-tara, zag-ha*). Peale selle olid veel templimaks (*sa-dúg, satukkum*) ja töökohustus ühe pere kohta kuni 70 päeva aastas. Kõrgema kategooria paleeteenistujad pidid osalema kuninga töödel, tegema läänikohust (*ilkum*), Sipparis ja mõnikord ka mujal võis ennast sellest vabaks osta hõbedaga. Templimajandus tõusis amoriitide hävituse järgselt jalule selle erinevusega, et preestriamet muutus ostetavaks ja laenatavaks, tempel, nagu kogukondki, läks rohkem üle isevalitsemisele. Templiteenistujad andsid oma vanimale pojale sumeri nime, hilisematele akkadi nimed, sumeri keel kaob aegamisi suulisest kasutusest, seda oskavad ainult hästi õppinud kirjurid. Leiab aset õigekeele ühtsusreform akkadi keele kirjutamiseks, mis tõenäoliselt pärineb Nippurist ja levib sealt üle kogu maa (Djakonov 1983: 330-339).

Babüloni [Hammurapi](#) (1792-1750 e.m.a.) osutus võitluses dominatsiooni üle Isini ja Larsa kuningatest edukamaks. Esimestel valitsemisaastatel, nagu aastanimedest võib välja lugeda, laiendas ta äkkrünnakutega võimu oma isa liitlaste Isini ja Uruki linnani (1787 e.m.a.). Neli aastat hiljem tegi Ekallatumi kuningas Šamši-Adad Hammurapile ettepaneku jagada oma vallutatud dominiooni Rapiqû's Eufraati ülajooksul, mille too vastu võttis (Sasson 1995: 906). Järgmised 20 aastat kulusid Hammurapil oma asendi tugevdamiseks ja tulevastele liitlaste võimule püüdlmise toetamiseks. Oma valitsemise

11-19 aastal tegeles ta usuliste asjade organiseerimisega, 18-24 aastal irrigatsiooni ja linna fortifikatsiooni küsimustega, 25-28 aastal müttas jällegi religiooni valdkonnas. 1762. aastal oli aeg küps sõjaretkedeks, mis tagasid Hammurapile esimese valitsejana Ur III dünastia langemise järel kogu Mesopotaamia valitsemise (Sasson 1995: 906). Oma valitsuse 28. ja 37. aasta vahel sooritas ta pikki edukaid sõjaretki teiste linnade alistamiseks - 1764 vallutas ta Elami pealinna Susa, Šubartu ja Ešnunna linna; 1763 vallutas ja annekteeris tema juhitud koalitsioon jumaliku oraakli juhatusel Larsa; 1759 vallutas ta oma endise liitlase Mari linna; 1755 hävitas ta Ešnunna ja vallutas selle liitlased Assuri ja Ninive, mille tulemuseks oli kogu lõuna-Mesopotaamia ühendumine Babüloni linna võimu alla kuningriigiks (Parpola 1982: 215).

Ülejäänud aastatel juhendas ta vallutatud aladel taastamistöid, mida sõdade laastamised ja üleujutused olid põhjustanud ning varustas uute eluasemetega vallutatud aladelt deporteeritud inimesed (Sasson 1995: 907). Hammurapi vallutuste tulemuseks oli uus suurriiklik tsentralisatsioon, mis tegi lõpu eelpoolmainitud majanduslikele vabadustele. See piiras suuromanike omavoli liigkasu võtmisel ja parandas kehvike ja väiksemate majanduslike üksuste olukorda.

Hammurapilt on säilinud hulganisti kuninglikke raidkirju ning ka erakirju tema valitsemise viimasest tosinaastast, mis on leitud Larsa ja Mari kuningriigist. Neid kirju on umbes 150, millest 60 on saadetud Larsa ametnikule Šîn-iddinamile ja ülejäänud pisut madalamat klassi ametniku Šamaš-hazirile, kes haldas kuninglikke maavaldusi Larsas. Hammurapi tegeleb nendes kirjades kõikide rahvajuhendamise üksikasjadega kuni lammaste karjatamiseni välja. Hammurapil on nendes kirjades keskne juristi roll olukordade lahendamisel - tema ütleb ka seda, milline küsimus tuleks lahendada 'kohalikul omavalitsusel' endal. Mari linna arhiivist leitud kirjades tegelevad kaks konkureerivat suurvürki, Hammurapi ja Zimri-Lim, diplomaatiliselt vaoshoitus stiilis lojaalsuse töötamise ja maade jagamisega; eriliseks tülküsimuseks oli valitsemine Hit-nimelise linna üle. Hiti linnast saadi loomuliiku asfalti, mida kasutati ehituses tõrva ja sideainena põletatud telliste kinnitamiseks ja oli seega tollaegne oluline 'maavara'. Hammurapi vallutas Mari 1759, kui tema mehed Mari linnas avasid väravad Zimri-Limi äraolekul. Hammurapi ei hävitanud Mari linna otsekohe. Ta asustas selle rahva ümber ja paari aasta pärast lasi linna müürid ümber lükata ja pani tule otsa (Sasson 1995: 909-11).

Hammurapi sõjaline edu oli ennenägematu, Babüloni poliitiline ja usuline tähendus muutus väga oluliseks. Tegelikult ei kestnud Hammurapi impeerium rohkem kui paar inimpõlve. Piirkond oli sõdadest räsitud, seda kasutas ära võõrrahvas [kassiidid](#), kes tungisid maale ida poolt Samsuiluna 8. aastal (1741 e.m.a.). Kassiidid olid hobusekasvatajad, nende keskuseks jäi Terqa linn, kus elutsesid ka amoriidid *hana* hõimust. Terqa alustas ülestõusu, talle järgnes kogu maa lõunaosa, endine Larsa riigi territoorium: Ur, Larsa, Kutallu, Uruk, Kisura, Lagaš, Nippur ja Isin. Seda koalitsiooni

juhtis mees nimega Rim-Sin, kes oli end nimetanud endise Larsa kuninga järgi, et taastada linna kunagine hiilgus. Ülestõus oli võibolla põhjustatud Hammurapi omandireformidest, mis riigistas endiste eraettevõtjate valduseid. Rim-Sini ülestõusnuid toetasid *idamarase* ja *yamutbali* amoriidid. Samsuiluna sõda talle vastu hakanud koalitsiooniga kestis 4 aastat (alates 1740 e.m.a.). Ta purustab Uri ja Uruki, kuid juba järgmisel aastal on uus ülestõus ja Samsuiluna teeb verise retke nende vastu, mille tagajärjel jäävad Ur ja Larsa peaaegu inimtühjaks. Samal aastal saab üles tõusnud lõuna ajutiselt enese kätte Kisura linna, kuid siis sureb nende pealik Rim-Sin II. Olles ülestõusnud alistanud, ehitab Samsuiluna üles Isini müürid, kaks aastat hiljem Larsa müürid, kuid mõlemad linnad jäid tähtsusetuiks vana-Babüloonia ajastul. Kassiidid ähvardasid veel Babülooniast, sellepärast ründas Samsuiluna veel Ešnunnat ja "mägede linnasid". Kassiidid jäid alles Babülooniast ähvardava ohuna. Terqast rändasid nad edasi lõuna poole, nõnda et Babüloni nõrgenedes oli neil lihtne 16. sajandil haarata kuningavõim eneste kätte. 1730 lööb Hammurapi impeeriumist lahku selle kõige lõunapoolsem osa Meremaa (*māt tamtim*), mille koosseisu kuulus võibolla ka Lagaš. See dünastia püsib kuni u. 1565. aastani, neljandast kuningast alates on nimed millegipärast sumerikeelsed.

Suure sõdimise tagajärjel hävisid kirjutajate koolid Uris, Larsas ja Nippuris. Tähtsaim kirjutajate kool tuuakse Babüloni, kirjutajajumalaks saab seepeale Marduki poeg Nabu. Kuningas Abi-ešuhi ajast (1711-1684) on allikatest olemas ainult aastanimed, Ammiditana valitsusaeg on samuti väga rahulik. Põhja-Mesopotaamiasse, millele Babülon ei pretendeerinud, hakkavad ilmuma hurrilased, kes võtavad seal ja Süürias üle kohalikke dünastiaid. [Alalahi](#) linnas on VII kihist leitud tahvritel juba pooled nimed hurri päritolu (u. 1630?). Damaskuses oli hilisel vana-Babüloonia perioodil samuti hurri-amoriidi segakultuur, ning ida-Anatoolias tekkisid tugevad hurriidi kuningriigid, Uršum ja Hašum. Kohalikest hurri tsentrumitest tekivad ajapikku Mittanni (Hanigalbat) riigi algmed, ja selle tekkimise eelajaloos võisid mingit rolli mängida ka indo-aarja rahvakillud.

Samsuditana ajast (1625-1595) ei ole teada peaaegu mitte midagi, üha sagedamini kirjutavad kuningad oma aastanimedeks parema puudumisel, et nad panid omaenda kuju üles kuskile templisse. Hetiidi kuningad Hattusilis ja Mursilis käisid võitlemas hurri hädaohu vastu, nad vallutasid ja tegid vasallideks idapoolse Anatoolia kuningriike ja Mursilis hävitas Aleppo. Mursilis pikendas oma sõjaretke ja vallutas Babüloni, see on teada ainult tema enda kirjelduse järgi. Kassiitidel oli ilmselt samuti palju teeneid selles sõjakäigus, sest Marduki templi jumalakuju viidi Hanasse, mitte Hattusasse. Riigisisised võitlused trooni pärast nõrgestasid Hetiidi riiki, mis takistas neil saamast neil head kontrolli vallutatud alade üle. Paljud ida-Anatoolia kuningriigid said iseseisvateks, pidades hetiiidega pidevaid sõdu. Need sõjad vallandasid rahvaste rändamise lõuna poole, mis viis põhjapoolseid rahvaid Kaanani ja Egiptuseni välja. See

laiaulatuslik ringi rändamine viis ka kirjakultuuri häbumiseni paljudes Lähis-Ida osades, tuues kaasa uue, "tumeda ajastu", mis järgneb vana-Babüloonia ajastu lõpule (Na'aman 2005: 9-10).

6. Pronksiaegne Kaananimaa

Pronksiaeg Lähis-Idas algab u 3500 e.m.a. ja kestab kuni u 1200 e.m.a. Pronksiaeg jaotatakse varaseks (3500-2000), keskmiseks (2000-1550) ja hiliseks (1550-1200 e.m.a.) pronksiajaks. Varast pronksiaega iseloomustab linnastumine ja kindlustatud linnade tekkimine, millele järgneb u 300-aastane madalseisu periood (2300-2000 e.m.a.), mis langeb kokku Egiptuse esimese vaheperioodiga. Egiptus püüdis Kaananimaad hoida oma mõjusfääris kogu pronksiaja jooksul. Keskmisel pronksiajal Kaanani linnad löövad taas õitsele ja neid kindlustatakse, uus õitseage on kuidagi seotud amoriitide mõjuga. Keskmise pronksiaeg lõpeb taas asustuskriisiga, millele järgneb hea ajajärk kuni rauaaja alguseni, kui Kaanani linnakultuuri lõplikult hävitab mererahvaste sissetung.

Keskmisel pronksiajal toimus hüksoslaste invasioon Egiptusesse (1750-1550 e.m.a.). Pärast keskmise Kuningriigi lõppu Egiptuses tungisid sinna [hüksoslased](#) (*hq'š'sw* - nomaadide vürstid), kes olid Kaananist tulnud kaananlaste-semiitide segu, kelle liitlased olid lõuna-Kaanani linnad. Nad rajasid kaks dünastiat, nende keskus oli [Avarise](#) linn Niiluse deltas. Lõuna-Egiptuses valitsesid samal ajal kohalikud egiptuse dünastiad. Seejärel õnnestus egiptlastel hüksoslased välja tõrjuda, Egiptuse väed ajasid neid taga kuni Kaananimaani. Hüksoslaste episoodi on peetud Exoduse prototüübiks Vanas Testamendis, kuigi see toimus märksa varem kui nn arvatav Iisraeli rahva väljaränd Egiptusest. Hüksoslaste lugu püsis ajaloolises mälus hästi, sellest jutustab veel hellenistliku aja preester [Manetho](#). Uue riigi esimeseks Egiptuse vaaraoks sai Ahmos I (1570-1546). 18. dünastia Egiptuse valitsejad hakkasid tegema regulaarseid vallutusretki Kaananisse (Amenhotep, Thutmosis).

16. ja varasel 15. sajandil leidis Palestiinas aset ulatuslik asustuskriis. Üleminekul keskmisest pronksiajast hilisesse hävitati seal kõik linlikud keskused, mõned jäeti maha ja asustati uuesti alles palju hiljem. Tõsisemalt kannatasid mägipiirkonnad – 120 keskpronksiaja asustusest säilisid ainult u. 21, need allesjäänud asulad muutusid väiksemaks ja tugevdatumaks. Sel ajal võetakse kasutusele hobusõjavanker, Kaanani haudades on rohkem relvi kui varem, ka aardeid. Jeeriko kalmukoobastes valitseb suguharu-süsteem või liigendus. Rannikualadel ja põhja pool oli hävitus vähem põhjalik, seal jäeti maha u. 60-65% asustuspaikadest. Mõnedes maa osades – rannikul, [Shepelas](#) ja põhja pool – saavutas elanikkond taasasustamise järel sama taseme 13.-12. sajandiks, mujal võttis see protsess aega palju kauem. Seda hävituse ja asustuste mahajätmise kriisi on seletatud ja seostatud Egiptuse sõjaretkedega, kes hüksoslade tagaajamise käigus ründasid nende Kaanani liitlasi, ning Thutmosis III ajaks (1504-1450) laiendasid Kaananimaale oma impeeriumi ning seadsid sealsetes linnriikides valitsema

Egiptuse kubernerid. [Thutmosis III](#) võtab u. 1482 ette sõjakäigu Palestiinasse, tuleb Meggiddo linna juurde ja kohtub 300 vürsti koalitsiooniga, kelle pealik on Qadeši kuningas. Esmakordselt pärast hüksoslasi saab Palestiina vallutatuks ja hästi kontrollituks Egiptuse poolt, Kaananist saab Egiptuse provints (loe sõjakäigu kirjeldust S. Stadnikovi tõlkes).

Peale Egiptuse vallutusretkede mõjuga Kaanani keskmise pronksiaja linnakultuuri hävimisel tuleb arvestada ka hurriitide sissetungiga. Esimesed viited põhjapoolse populatsiooni sissetungist Kaananisse on leitud kiilkirjadokumentidelt, nagu Hebroni lammaste üle arvepidamise tahvleil, mõned hurriidi nimed esinevad Gezeri ümbrikufragmendil, üks kirjal Seekemist ja üks dokumendil Hazorist. Põhjapoolsete gruppide sisseränd pidi seega algama juba 17. sajandil e.m.a., ning need grupid segunesid kohalike kaananlastega. Gen 23. viitab Aabrahamiga seoses hetiitidele ja Eesau võttis hetiidi naise (Gen. 26: 34 ja 36: 1-3).

16. sajandist ei ole kirjalikke allikaid, ning kui need jälle ilmuvad 15. sajandi teisel poolel, näeme, et põhjapoolse algupäraga rahvaarv Kaananis on märgatavalt kasvanud. Üks kolmandik isikunimedest [Taanachi tahvlitel](#) on põhjapoolsed, peaaesjalikult hurriitide nimed. Alates Thutmosis III, egiptlased kutsusid Süüria-Palestiina elanikke hurrulasteks (*H3rw*), ja hiljem Thutmosis IV ajal (1419-1386) on see kasutusel ka Kaanani nimena. On üsna kindel, et väga paljude endiste asustuspaikade hävitamise ja mahajätmise taga on põhjapoolsete rahvaste, peaaesjalikult hurrilaste sissetung 16. sajandil, kes hiljem hakkasid nende samade, uuesti üles ehitatud linnade valitsejateks. Thutmosis III sõjakäigu ajaks oli Kaananimaa sõjaliselt nõrk juba üle käinud hurriidi invasiooni tõttu ja alistus kergesti. Thutmosis kirjeldab oma vallutusi seal, mainides vallutatud linnade seas põhiliselt neid, kus domineerisid Amarna ajastul põhjapoolsed dünastiad.

16-15. sajandil leidsid aset põhjalikud poliitilised muutused põhja- ja kesk-Süürias. Aleppo riik põhjas ja Qatna keskel asendusid uute kuningriikide võrgustikega. Aleppo jagunes Alalahi, Niya, Nuhašše ja Halabi kuningriikideks, kesk-Süürias ühinesid Qadeš, Qatna ja Tunip. Mõlemal aladel olid peamisteks elanikeks hurrilased, kel oli selge põhjapoolne orientatsioon. Mitanni toetas ka semiitlikke Kaanani linna 15. sajandi keskel, nõnda et mõned said iseseisvaks. Hurriidid mängisid suurt rolli suurvõimude võitluses hegemoonia üle Süürias (Na'aman 2005: 11).

Egiptus domineeris lõuna-Kaanani üle, hetiidid ründasid põhja poolt kahe sajandi vältel 1500-1300 e.m.a. Kui Hetiidi kuningas Suppiluliumas I (1370-1335) ründas Süüriat 1366. aastal, siis ülal mainitud endise Aleppo riigi alade koalitsioon astus vastu, kuid lõpuks kaotas. Kaanani Egiptuse-vastaseid toetasid Hetiidi ja Mitanni suurriigid 14. sajandi alguseni. Selleks ajaks olid hurrilased osaks Süüria elanikkonnast, põhikeskusega Mitannis, kuid hurrilasi leidis ja hurri keelt pandi kirja Ugariti, Qatna,

Hattusa ja Amarna tekstides. Qatna linnast leitud tahvlitel kasutatakse huvitavat hurriakkadi segakeelt.

Oluline allikas 14. sajandi Kaananimaa kohta on [Amarna kirjavahetus](#), mis pärineb aastatest u. 1370-1350 e.m.a. Selles kirjavahetuses on kirjad vaaraole paljudest Kaanani linnriikidest, samuti suurriikide kuningatelt. Babüloni esimese dünastia ajal sai akkadi keel diplomaatia keeleks ja levis kirjutajakoolide vahendusel ka Süüriasse. 15. kuni 12. sajandi alguseni ehk hilisel pronksiajal oli Kaananimaa ja selle linnriigid Egiptuse valitsuse all. Egiptlased olid ehitanud Kaananimaa oma kindluste võrgustiku Gazas, Jaffas ja Bet Sheanis. Amarna kirjade kaudu teatakse valitsejate nimesid kõigist Kaanani osadest, millest võib teha ka järeldusi seal kõneldud keelte kohta. Valitsejad lõuna-Palestiinas ja Ugariti, Amurru, Byblose, Gezeri ning Lahiši valitsejad kannavad semiidi nimesid. Akko tasandiku valitsejad kannavad põhjapoolseid nimesid ning võõrapärased nimed domineerivad ka põhja-Palestiinas ja lõuna-Süürias – Liibanonis ja anti-Liibanonis, Bašani regioonis ja Jezreeli orus. Võimalik, et sama taustaga valitsejate vahel valitses teatav solidaarsus, nt moodustasid Akko tasandiku (Surata ja [Endaruta](#)), Shephela ([Šuwardata](#)) ja lõunapoolse mägismaa ([Abdi-Heba](#)) valitsejad koalitsiooni Apirude vastu (El-Amarna 366). Ka semiitlike nimedega valitsejad näikse moodustanud alliansse (El-Amarna 245), kuid poliitilises elus mängisid rolli ka muud faktorid.

Egiptuse kuningas Ramses II valitses 66 aastat (1279-1213 e.m.a.), oma viiendal aastal ta võttis ette suure sõjakäigu kesk-Süüriani, kus ta pidas lahingu hetiidi kuninga Muatallisega, vaenutegevus nende vahel kestis 17 aastat. Oma 22. valitsusaastal sõlmis ta heti kuningas Hattusilisega rahulepingu, kus jagati ära mõjutsoonid, Egiptuse piir ulatus kuni Bübloseni, hetiitide valduseks jäi põhja-Süüria. Seda rahulepingut ei rikutud mitte kunagi, sest Hetiidi riik sai peagi otsa.

Egiptuse ülemvõim lõuna-Kaananis kestis kuni 12. sajandi keskpaigani, ning oma viimases faasis oli Kaanani linnakultuur üsnagi heal järjel. Kõige kuulsam hilise pronksiaja Kaanani linnadest on Ugarit, mida on kahtlemata ka kõige paremini uuritud. Ugaritis on paralleelselt Mesopotaamia kiilkirjaga kasutusel oma alfabeetiline kiri. Seal on valdav kogukonnamajandus, kogu küla vastutab sõjaväe, oluliste tööde jm. eest. Orje oli vähe. Hooajati peab töötama kuninga mõisas, kokku on Ugariti maal umbes 200 küla või asundust. Kuninga enda majapidamises oli tööjõudu u 85 inimest (*bnš mlk*), kes said selle eest otra, oliivõli, villa, vahel ka veidi hõbedat. Kuningapalee majapidamises olid ka käsitöölised, sõjamehed, ametnikud jne (*šd ubdy*). Selline süsteem oli tüüpiline 15-12. sajandi pronksiaegse Vahemere idapoolsele.

On andmeid selle kohta, et 13. sajandi keskel kahanes järsult sademete hulk ja looduslike olude kehvenemine tõi osaliselt kaasa ka uue rahvaste liikumise. Hetiidi riigis oli pidev ikaldus ja nälg ning Merneptah (1212-1202) saatis laevu viljaga Hattimaale. Võibolla on sellest ka jälgi patriarhide muistendite motiivides. Joosepi lugudes on tunda Egiptuse kirjanduse mõju - ta oli Genesise järgi vaarao kõrge

õukondlane (*srys*, akkadikeelsest sõnast *šarēšu* "eunuhh") – kokkade ülem ehk veinikallaja. Jutustus Jaakobi minekust perega Egiptusesse võib samuti olla selle näljaaja mälestuste seast. Egiptusest on teada seinamaale, kus kujutatakse näljahädas abi paluvaid inimesi tulevat. Egiptuse kirjandusest pärineb Aaroni kepp ja pidalitõbi. Näiteks näljaajast on ka Aphekist leitud Ugariti üliku Takuhlinu kiri Egiptuse Kaanani prefektile Hayale, kus ta räägib Egiptuse viljasaadetest. Hilispronksiaja rahvusvaheline kaubandus piirdus harilikult luksusesemetega, kauplemine viljaga viitab ebatavalistele oludele. Ebasoodsad kliimaatilised olud keetsid u. kolm sajandit 1200-900 e.m.a.

Vaarao Merneptahi steela tema valitsemise viiendast aastast mainib "Iisraeli" (1207 e.m.a.) muude paikkondade seas, mida ta Kaananimaal rüüstas. Teised Kaanani toponüümid, nagu Askelon, Gezer ja Yeno'am on hästi tuntud teistest Egiptuse raidkirjadest. Iisraeli muudes raidkirjades ei esine ning determinatiivi järgi võib aru saada, et tegemist on rändava rahvaga ilma kindla paigata, teised toponüümid viitavad aga linnadele. Karnaki templis on kujutatud nelja lahingut, millest kolm toimuvad linnade vastu, üks aga massiivse vaenlase vastu vabal maal. Iisraeli rahva asukohta ei saa Merneptahi steela järgi ära arvata. See on üks isoleeritud viide rahvale, mis muutus hästi defineeritavaks alles sajandeid hiljem.

Habiru probleem

Termin *habiru* leiti esimest korda Amarna tekstides, kus seda mõnikord kirjutati sumeri logogrammiga SA.GAZ ehk „kõrilõikajad“. Termin *habiru* tekitas kohe seose etnilise terminiga Heebrea, millele see täiesti häälikureeglite kohaselt vastab. Amarna kirjades peaaegu kõik Kaanani linnriikide vürstid kaebavad, et neid ründavad *habirud*, kes tekitavad kaost ja astuvad vastu vürstidele, ning sellega ka Egiptuse võimule selles piirkonnas. Kui see termin leiti, siis oldi otsekohe veendunud, ajalise ja ruumilise läheduse tõttu, et *habirude* ja heebrealaste vahele tuleb tõmmata võrdusmärk. Hiljem, kui *habirude* kohta leiti rohkem materjali, tehti kindlaks, et *habiru* oli algselt sotsiaalne termin, mis tähistas mittekohalikku ja pooleõiguslikku kogukonna liiget, kelle funktsioon sõltus paigast. Nii mõnedki teadlased hakkasid siis üldse eitama igasugust seost *habirude* ja heebrealaste vahel.

Habirusid mainitakse enam kui 200 teise aastatuhande e.m.a. tekstis, varaseimad dokumendid pärinevad 18. sajandi esimesest poolest. Viimased Egiptuse ja Mesopotaamia dokumendid vastavalt 12-11. sajandist e.m.a. Tekstidest selgub, et *habiru* on oma kodupaiga sotsiaalsest ja poliitilisest kontekstist välja rebitud inimene, kes on sunnitud elama uues kogukonnas. Väljarebituse põhjuseks võisid olla sõjad,

looduskatastroofid ja näljahädad, võlad, kõrged maksud, pikaleveninud sõjaväeteenistus vms. Need põgenikud olid enamasti pärit paiksetest hõimudest, kuid vähem ka nomaadide seast. Enamasti need inimesed ei rännanud üksi, vaid rühmadena, millel oli üks esileküündiv juht. Nende sotsiaalsest loomusest tingituna olid *habiru*-grupid röövelliku iseloomuga, muutudes ohtlikeks paiksetele kogukondadele. Mõnikord võisid *habiru*-grupid hakata kohalike valitsejate palgasõduriteks, mis avas neile taasloomumise tee paiksesse kogukonda. Nõnda ei saanud *habiru*-staatus kesta väga kaua, sest kui neid just ei tapetud, siis pidid nad varem või hiljem muutuma paikseks mõnes suuremas poliitilises grupis. Nõnda ei ole *habiru*-gruppidel omavahel midagi ühist, iga kogukonnaga oli seotud mingi selline grupp. Siiski tehti vahet *habirul* ja desertööril või põgenenud orjal – neil oli erinev legaalne staatus. *Habirut* ei kiusatud taga, ta oli pelk sisserändaja.

Amarna kirjades on palju juttu *habirudest* Kaanani linnriikide kuningate kirjades Egiptuse õukonnale 14. sajandi esimesest poolest e.m.a. Kirjades eristuvad *habirud* Kaananimaa elanikkonna erilise, hajali elava komponendina. Nad tekitasid valitsejatele palju probleeme ja neile vaadati põlgusega kui negatiivsele elemendile. Mitmetel jutudel võib koguni arvata, et Amarna kirjade *habirud* viitavad hoopis laiemalt Egiptusevastastele mässajatele ja kõikvõimalikele poliitilistele vaenlastele. *Habirudeks* nimetatud poliitiline jõud Kaananis ei ohustanud sugugi Egiptuse dominatsiooni regioonis, pigem ohustas see linnriikide kuningate võimu. Sarnaselt nimetasid vilistide vürstid oma võimule vastuhakkajaid põlglikult “heebrealasteks” (1Sa 4:6.9; 13:3.19; 14:11).

Mida sarnast võis olla Amarna ajastu *habirude* ja 12.-11. sajandi iisraellaste vahel, et neid hakati sama nimega kutsuma? On arvatud, et Kaanani linnriikide süsteemi astmelisel kokkuvarisemisel suured rahvahulgad tõmbusid eemale linnadest, hiljem ühinesid üksteisega ja lõpuks moodustasid ühenduse, mis sai Iisraeli suguharude konföderatsiooni aluseks. Arheoloogilised ja tekstuaalsed andmed aga viitavad, et see päris nii ei olnud. Kaanani linna ei hävitatud ega jäetud maha enne kui 13. sajandil ja suurte inimhulkade lahkumised linnadest ning nomaadliku eluviisi omaksvõtt ei toimunud enne 12. sajandit e.m.a. On põhjust kahelda, kas Amarna ajastu *habirud* selles enam mingit rolli mängisid, nad olid hilispronksiaja Kaanani kogukondade üks ühisosa.

Heebrea Piibli **ajalookirjutus** pärineb mõistagi palju hilisemast ajast kui Lähis-Ida allikad *habirude* kohta. Administratiivne kirja kasutus algas Iisraelis 10. sajandil koos monarhia tekkimisega, Taaveti ja Saalomoni õukonnas oli kirjutaja ametipost (2Sa 8:17; 20:25; 1Ku 4:3). Ka Taaveti rahvaloendus pidi toimuma kirjalikult, et saada andmeid maksumaksjate ja sõjaväekohuslaste kohta. Taaveti ja Saalomoni lood näitavad, et nende autoritel oli selle aja kohta säilinud kirjalikke allikaid, mis kirjeldasid sõdu ja vallutusi, ehitus- ja kaitsetöid, administratiivseid ja kultilisi regulatsioone. Ajalookirjutus algas aga palju hiljem kui administratiivseil eesmärkidel kirjutamine. Hilispronksiaja Kaanani on leitud ainult u. 30 raidkirja, enamus neist lühikesed.

Kirjutamine tähestikulises kirjas sai küpseks hilisel 11. ja 10. sajandi Foiniikias ja laienes sealt Süüria-Palestiina aladele 9. sajandil e.m.a. Ühtegi enne 8. sajandit kirjutatud raidkirja peale [Gezeri kalendri](#) ei ole Iisraeli ega Juuda aladelt leitud. Kuni 8. sajandini viljeleti kirjaoskust ainult Jeruusalemma ja Samaaria õukondades. Varaseimad põhja-Iisraeli raidkirjad – [Samaaria ostrakonid](#), [Kuntillet 'Ajrudi raidkirjad](#) ja [Baalami raidkiri](#) – pärinevad kõik kaheksanda sajandi esimesest poolest ning ei ole ilmselt ka juhus, et varaseimad prohvetite sõnade üleskirjutused – Aamos ja Hoosea – dateeritakse samasse aega. Juuda kuningriigi varaseimad raidkirjad on veelgi hilisemad, 8. sajandi teisest poolest. Alles 7. sajandil levis tähestikuline kiri üle kogu Juuda, ning sellest ajast on ka rohkesti raidkirju maa kõikidest osadest. Võib väita, et sellel ajal oli kirjaoskus laialdasemalt levinud, ning historiograafia tekkimine eeldab lugejate laia ringi. Seega lahutab mitu sajandit maavallutuse lugude kirjapanemist nendest aegadest, mille kohta nad käivad.

Sõna *'ibri* esineb Vanas Testamendis peamiselt kahes kontekstis – lugudes iisraeliitidest Egiptuses ja suhetes vilistidega. Uurides sõna *habiru* muutumist etniliseks tähistajaks, tuleks alustada analüüsi Saamueli raamatutest, sest need pandi tõenäoliselt kirja kõige esimesena. 1Sa 14:21-22 on võti “heebrealase” tähenduse juurde:

“Ja need olid heebrealased, kes olid endisest ajast vilistite juures, kes olid koos nendega laagrisse tulnud, isegi nemad liitusid iisraellastega, kes olid koos Sauli ja Joonataniga. Ja kui kõik need Iisraeli mehed, kes olid peitu pugenud Efraimi mäestikus, kuulsid, et vilistid põgenevad, siis ajasid ka nemad neid tapluses taga.”

See lõik näitab, et võitjaga liitusid mitmed grupid. Sõna “heebrealased” on pandud vilistide suhu, ja jutustaja rõhutab vilistide põlgust juurteta heebrea-gruppide vastu, kes olid nende teenistuses. Heebrealaste ja iisraellaste vahele on tõmmatud võrdusmärk, ja seda mitte põhjusega. Jefta ja Taaveti grupid olid teise at *habiru*-gruppide ekvivalendid (1Sa 29:3). Jefta oli “hoorapoeg” ning seega polnud tal pärimisõigust oma isa peres ja ta rändas piirialadele, Toobimaale. Olles tuntud võimsa vägilasena, kogus ta enda ümber “pätikarja”, keda ta käsutas. Kohtumõistjate 11 kaitseb Jefta gileadlasi ammoniitide eest, ning seetõttu sai ta rikkust ja võimu sealses ühiskonnas. Ka Taavet teenis Sauli juures sõjapealikuna ja abiellus kuninga tütreaga ning põgenes ohu tõttu Sauli teenistusest. Kohe kogunesid tema ümber vaesed ja vaevatud, 400 meest, kelle üle ta hakkas pealikuks (1Sa 22: 1-2). Sellel Taaveti grupil oli ka oma preester (1Sa 22:20-23) ja prohvet (1Sa 22: 5), nagu ka Idrimi eluloos (vt järgmine lk) on ta oma põgenike grupi pealik kui ennustaja. Taaveti grupp teenis elatist rikkamatele maaomanikele katuse pakkumisega (1Sa 25), samuti abiellus Taavet lõuna-Juuda naistega, ning sai toetust oma äiadelt. Kuna Iisraeli territooriumil rändamine oli ohtlik, läks ta hiljem vilistide maale, kus ta hakkas Gathi linna kuninga, Sauli põhivaenlase, vasalliks. Taaveti grupp võitles palgasõduritena isegi oma kaasmaalaste vastu. Gathi kuningas andis talle Ziglagi nimelise koha, kust ta tegi röövrünnakuid rändkarjakasvatajate rühmade vastu

Palestiina lõunapiiril ja hakkas looma poliitilisi liite lõuna-Juudamaal (1Sa 30). Pärast Sauli surma tunnustasid Juuda elanikud Taaveti erilist positsiooni ja võidsid ta Hebronis kuningaks, tema jõuk sai uue kuningriigi sõjaväe algrakukeseks. Sarnane on ka lugu Rezonist, kes sai Aram-Damaskuse kuningaks (1Ku 11:23-24, vrd Km 18).

Näiteks ka Abimelek, Gideoni poeg alustas oma karjääri palgates lurjuseid ja tuli nende abiga võimule. Kuid ta tegutses oma sugukonna sees ega saanud seega *habiruks*. Selles ta sarnaneb Kaanani linnriigi valitsejaga, kes palkasid *habirusid* samadel eesmärkidel (vt Km 9; 11:4-11). Nõnda vastavad Kohtumõistjate ja Saamueli

Alalahi kuninga Idrimi autobiograafia

Taaveti elulugu ja tõusu Juuda riigi troonile on mõnikord võrreldud Alalahi kuninga [Idrimi](#) elulooga, mis on akkadi keeles kirjutatud tema kuju peale. 16. sajandi alguses e.m.a. muutus Põhja-Süüria lahingutandriks Hetiidi, Mitanni ja Egiptuse 18. Dünastia vaaraode vahel. Aleppos taastati lühikeseks ajaks sõltumatu kuningriik Yamhadi kuningasoo järeltulija Ilim-ilimma poolt (u. 1575 e.m.a.). Uus kuningas tõugati Mitanni algatusel peagi troonilt ja tema noorem poeg Idrimi põgenes Ammijasse põhja-Foiniikias. [Idrimi](#) elas aastaid *habirude* seas ja sai hiljem Alalahi kuningaks:

Mina olen Idrimi, Ilimilimma poeg, [Tešubi](#), [Hebati](#) ja mu emanda [Šauška](#), Alalahi emanda, teenija. Aleppos, mu isa majas, leidis aset kuritegu ja me põgenesime. Emari valitsejad põlvnesid mu ema õdedest, nii et me asusime elama Emari. Minu vennad, kes olid minust vanemad, elasid samuti minu juures. Aga keegi ei mõelnud asjadest, millest mina mõtlesin. Sest nõnda (mõtlesin ma): “See, kes on oma isa majas, on suur, vürsti poeg, kuid too, kes on Emari inimeste juures, tema on ori.” Oma hobuse, oma vankri ja oma teenri ma võtsin ja ma läksin üle tühermaa. Sutulaste jõukude juures pöörasin ma sisse. Koos temaga ma ööbisin Zakkari trooni ees. Järgmisel päeval ma asusin teele ja läksin Kanaanimaale. Kanaanimaal on Ammija linn. Ammijas asusid aleppolased, Mukiši, Nihi ja Amae elanikud. Nad elasid seal. Kui nad nägid mind, et ma olin nende isanda poeg, kogunesid nad mu ümber. Nõnda tehti mind suureks ja käsuandjaks. Hapiru jõukude seas ma elasin seitse aastat. Ma lasksin lahti linde ja vaatlesin lambamaksa. Seitsmendal aastal pöördus Tešub minu poole ja ma ehitasin laevu. Ma lasin laevade peale minna Nulla jõukudel ja ma lähenesin üle mere Mukiši maa poole, ning Hazi mäe ees ma maabusin kuivale maale. Ma tulin üles ja kui minu maa minust kuulis, siis nad tõid minu ette härgi ja lambaid. Üheainsa päeva jooksul pöördusid minu poole Nihi-maa, Amae-maa, Mukiši-maa ja Alalah, minu linn, nagu üks mees. Minu vennad kuulsid sellest ja tulid minu ette, ja mu vennad vennastusid minuga. Oma vendi ma hoian. Veel enamgi: seitse aastat oli [Barattarna](#), vägev kuningas, hurri jõukude kuningas, mind vaenanud. Seitsmendal aastal ma saatsin Barattarna, hurri jõukude kuninga juurde Anwanda ja rääkisin oma isade vaevadest. Sel ajal, kui minu isad üksteisega vennastusid ja meie esivanemad hurri jõukude kuningatele meeldisid, seadsid nad üksteise vahele võimsa vande. Vägev kuningas kuulis meie esivanemate vaevadest ja vandest, mis on nende vahel ja kokkus vande pärast. Vande sõnade ja meie vaevade tõttu võttis ta vastu minu tervituskingi. Järgmisel *kinunu*-kuul ma suurendasin ohverdusi ja kadunud dünastia tõin talle tagasi.

Idrimi tegi Alalahi oma pealinnaks ja sai tagasi oma isa valdused, kuid 7 aasta sõdade järel hakkas Mitanni kuninga vasalliks võitluses hetitide vastu.

raamatute kirjeldused sõjalistest gruppidest täiesti Lähis-Ida mõistele *habiru*. Teatavatel ajaloolistel hetkedel, nagu võitluses ammoniitide ja vilistide vastu, need “*habirude*” grupid võitlesid koos oma kaasmaalastega ja nad võeti seeläbi tagasi ühiskonda. “Heebrealased” olid nõnda osaks Iisraeli hõimuühiskonnast, isegi Taavet, kes rajas kuningliku dünastia, oli “*habiru*”. Nõnda hakati kõiki Iisraeli päritoluga põgenikke nimetama “heebrealasteks”. Sõnas “heebrealane” Vanas Testamendis on säilinud mõningaid tähendusnüansse sõnast *habiru* – ta võib olla võõramaalane ja madala staatusega ori või palgaline. Näiteks Joosep, kes toodi jõuga Kaananist Egiptusesse, Gen 39:14, 41:12, samuti võõramaalane Abraham (Gen 14:13). Exoduse raamatus kasutatakse sõna “heebrealane” orjuses elava iisraellase kohta ja “heebrea ori” on orjastatud iisraellase kohta käiv väljend Vana Testamendi õiguses (Ex 21:2, Deut 15:12, Jer 34:9.14). Kõik piibli viited “heebrealastele” peegeldavad mingeid teise at *habirude* omadusi. Väljendit “heebrealased” iisraellaste kollektiivse nimetusena kasutati tõenäoliselt ainult kirjanduses esimese templi perioodil, võibolla Saamueli raamatute eeskujul. Termin “heebrealane” viimine kirjanduslikku sfääri tõi kaasa selle tähenduse eristumise ajaloolisest terminist *habiru*.

7. Mererahvad ja varajane Iisraeli riik

Umbes 1200 e.m.a. algab [rauaaeg](#), rauda õpiti sulatama kõigepealt Anatoolias. Kogu Lähis-Ida piirkonda, esmajoones Levanti tabab suur mererahvaste sissetung. Mererahvaste esimene rünnakulaine Egiptuse vastu toimus vaarao Merneptahi ajal, teine Ramses III ajal 12. sajandi alguses. Ugarit hävitatakse 1195. Kogu piirkond analfabetiseerub ja tribaliseerub, ühiskond hakkab tuginema suguharusidemetele. Väike-Aasias unustatakse kiilkiri, pikka aega ei kirjutatud seal ühtegi teksti.

Järgmised mererahvaste nimetused on säilinud egiptuse tekstides: *šrdn* (akkadi *se-er-da-nu*) ehk sardiinlased, *twrš'* (etruskid, kreeka keeles *tyrrhenoi*), *'kywš'* (ahhailased), *tkr* (Sitsiilia), *twkr* (teukrid), *dnnym* (danaelased), *prws* (vilistid). Vahemerele ja Kreekasse tulevad doorlased. Hetiidi impeerium hävib suures osas 12. sajandil, ainult lõunapoolsed kuningriigid ülem-Eufratil ja Kiliikias jäid alles, millest hiljem kerkivad uus-Hetiidi väikeriigid. Kõige lõunapoolsem nendest oli [Hamathi](#) kuningriik, milline pidas liitu hiljem Samaariaga. Süüriasse tungivad aramealased, kes aitavad hävitada Kaanani linnriikide süsteemi, püsima jäävad foiniikia linnadest ainult [Büblos](#), [Arvad](#), [Siidon](#) ja [Tüüros](#). Varasel 9. sajandil moodustasid aramealased mitmeid väikseid kuningriigikesi põhja pool Iisraeli. Nende seast [Aram-Damaskus](#) oli mõnikord Iisraeli liitlane ja vahest vaenlane kontrollimaks viljakaid põllumajanduslikke alasid põhjapoolses Jordani orus ja Galileas. Läbikäimistest aramealastega on säilinud motiive Jaakobi lugudes, nt piiritõmbamise lugu Laabaniga ([Gen 31](#)). Nendes väikeriikides nagu [Arpad](#) ja Damaskus säilis ja arenes omanäoline aramea kultuur.

Mererahvaste sissetung tõi kaasa suured demograafilised muutused. 1150. aasta paiku e.m.a. olid Palestiina alade asustamise protsessid veel arengujärgus. Suguharude territooriumite väljakujunemise ja nende konsolideerimise ühtseks konföderatsiooniks võib dateerida 11. sajandi lõppu, veidi enne monarhia rajamist. Heebrea Piibli ajalooline teadvus väidab, et iisraellased tulid Kaananiisse väljastpoolt ja et maa vallutati jumalikul juhatusel. Pigemini on tõenäoline, et Iisraeli rahvas kujunes välja hilispronksiaja Kaanani asustanud kohalikest elementidest. Kohalik elanikkond – linnades, maal ja rändkarjakasvatajad mägedes – osalesid asustusprotsessis ja moodustasid osa uuest rauaaegsest kogukonnast. Pärast linnakultuuri hävimist 12. sajandil kogu Egeuse, Anatoolia, Süüria ja Palestiina regioonis toimus suur asustuskindade ränne ja elanikkonna laiaulatuslik nomadiseerumine. Palestiina asustamist 12. sajandil ei saa vaadelda isolatsioonis sellest hiiglaslikust rändest. Paljud rahvaste grupid – mererahvad, Süüria, Anatoolia ja Mesopotaamia päritoluga nomaadide grupid pidid Kaanani asustamisest osa võtma. Heebrea Piiblis mainitakse maad asustanud 7 rahva hulgas hetiite, hiviite, jebusiite, girsasiite ja perisiite, millest mõned pärinevad

hilisemast ajast. Ainult kaks on algupäraseid rahvad – kaananlased ja amoriidid. Mererahvad, kes põhjustasid linnakultuuri hävingu Anatoalias ja põhja-Süürias, tekitasid ka elanikkonna massiivse migratsiooni lõuna poole, mis järkjärgult hävitasid ülejäänud linnakultuurid. Mõned migrandid jäid paikseks, moodustades 11-10. sajandil uusi riike, mida kutsutakse uus-Hetiidi kuningriikideks. Teised jõudsid välja Kaananisse, lõpetades seal Egiptuse dominatsiooni. Ramses VI ajani (1143-1136) olid Kaanani linnad vasallidena täielikult sõltuvad kohapealsest Egiptuse sõjalisest jõust, pärast selle lahkumist pandi rändajate poolt toime täielik hävitamine. Kaanani linnades ja asulates on tulekahjude ja purustuste jälgi. Heebrea Piibel omistab need linnade purustamised sissetungivatele Iisraeli hõimudele. Arheoloogia näitab, et linnade nagu Hazor, Megiddo, Lahiš, Sechem jne hävitamine ei toimunud lühikese aja jooksul, vaid pea sajandi vältel. Megiddo nt oli õitsev linn, kuni see hävitati u 1130 e.m.a.

Rauaaja alguses kasvas Iisraeli-Juuda keskmägismaa asustus kümnekordseks. Hilisel pronksiajal oli seal u 30 küla, rauaajal tekkis kõrgendikkudele u 250 küla või asundust, mis oli varase Iisraeli rahva esimene vorm. Need kõrgendike elanikud pärinesid kaananlaste hulgast, kuid nad ei söönud sealihha, vastandina tasandike elanikele nagu vilistid. Nende külad olid ovaalse kujuga, seal elasid endised karjakasvatajad, kes olid muutunud paiksemaks sel otstarbel, et endale ise vilja kasvatada. Ilma viljata ei saa ka nomaadid ega nende karjad jätkata oma traditsioonilist eluviisi. Kaootilises olukorras rauaaja alguses ei suutnud külade põlluharijad toota enam piisavalt vilja, sellepärast asusid endised rändkarjakasvatajad paiksetel elama kõrgmaadele. Põhjapoolsed Iisraeli alade mägipiirkonnad on palju viljakamad kui Juuda kaljused mäed, neil on ka palju parem vee kättesaadavus. Seal kasvas paremini nii vili, oliivipuud kui ka viinapuud. Seepärast asustustihedus Iisraelis oli palju suurem kui Juudas. Külad, mis asusid kaubateede läheduses, arenesid kiiresti ja muutusid linnadeks.

Vahest arvatakse, et Kohtumõistjate raamatu osi võib pidada allikateks selle segase ajastu kohta. See võib mingil määral paika pidada, kuigi info Kohtumõistjate raamatus on folkloorset laadi. Sama aja kohta leidub Egiptuse allikaid ja Homerose [Ithaka](#) saare kirjeldus. "Kohtumõistja" võis olla hõimupealik ja rahvajuht, vastav termin on akkadi keeles *dayyānu*, Mari linna tekstides *šāpitu* "kuninga usaldusalune", Ugaritis *mlkym* "kuninga mehed". Majanduses valitseb kohtumõistjate ajastu alguses külakogukond, kus hakkab arenema käsitöö. Hilisemas kreeka keeles nimetatakse sellist kogukonda *dēmos* ja *demiourgoi* olid need, kes said külakogukonnast ülalpidamist. Olid ka elukutselised sõjamehed nagu Shamgar ben Anat (Ko 5:6). Shamgar on kas egiptuse või hurriidi nimi, *ben Anat* tähendab "Anati poeg", Anat oli Kaanani sõjajumalanna. Sellistele sõjameestele kuulunud nooleotsi on leitud Liibanonist ja põhja-Iisraelist.

Kindlasti olid pinged ja sõjalised konfliktid keskmägismaa elanikkonna ja rannikul asunud rahvaste vahel, kellest kõige tuntumad on [vilistid](#). Vilistid saabusid Kaanani rannikualadele pärast 1200 e.m.a., kus nende linnad löid õitsele 11-10. sajandil e.m.a. Nad segunesid teiste rahvastega ja alles koos babüloonlaste vallutustega 6. sajandi alguses kadusid lõplikult ajaloo areenilt. Patriarhide narratiivides leiduvatest anakronismidest võib mainida vilistide linna Gerari (Gen 20:1; 26:1) ehk [Tel Haror](#), mis oli väike külake vilistide ajaloo varases faasis, kuid 8.-7. sajandil kujunes tugevaks Assüüria administratiivseks kindluseks.

Traditsiooniline ehk maksimalistlik vaade ühendatud kuningriigi kohta. Iisraeli-Juuda territooriumil tekkis 12. sajandil e.m.a. aegamisi midagi suguharude föderatsiooni taolist. Jeruusalemmast põhjas oli [Siilo](#) tempel, kus pidi olema mingi selle föderatsiooni kultuskeskus. 11. sajandil tekkis suguharugruppidest ühendatud Heebrea monarhia, mis peale Saalomoni valitsemist lagunes põhjariik Iisraeliks (pealinn Samaaria) ja lõunapoolseks Juudaks (Jeruusalemm), kus valitsesid Taaveti järeltulijad.

Heebrea Piiblis jutustatakse, et kui Saul asus valitsema, ta hakkas võitlema vilistide vastu ja suutis nende survet vähendada, samuti võitles karjakasvatajate amalekkidega. Sauli valitsemisaeg on välja arvatud relatiivse kronoloogia varal (1020-1008 e.m.a.), tema ajal ei olnud olemas pealinna. Taaveti ja Sauli omavaheline suhe oli keeruline, Taavet astus Sauli eest põgenedes vilistide kuninga [Ahisi](#) teenistusse. Pärast Sauli surma hakkas võitlus tema poja Iš-Baali ja Taaveti vahel, mille Taavet võitis. Pärast sõda tulid Hebronisse (või Siidoni) Iisraeli vanemad kokku ja valisid Taaveti kuningaks. Hebron oli seega lõunapoolse hõimude ühenduse algne keskus. Taavet valis Jeruusalemma uueks pealinnaks ning hakkas seda kindlustama. [1 Aj 27: 25-31](#) on dokumentaalvõte Taaveti majandusest.

Kõik ümberkaudsed poliitilised jõud olid väga nõrgal järjel 10. sajandil ja maksimalistliku vaate järgi muutus Iisraeli-Juuda ühendkuningriik suurriigiks, pealinnaga Jeruusalemmas. Taavet likvideeris kõik vilistide valdused, jättis alles ainult pentapolise. Ta alistas Jordani-taguse Edomi ja Moabi, samuti Damaskuse ning sellega suutis maksuma panna oma "impeeriumi". Ta ei suutnud siiski vallutada Foiniikia Tüürost ega Siidonit. Taavet pani Iisraeli ülemateks omad inimesed, 2Sa 8: 15-18, nt kõrge õukondlane nõunik *mazkīr* "kes on kohustatud mäletama". Taaveti pojad olid preestrid, ta kasutas ka võõrtööjõudu: kretid olid kreeta palgasõdurid ja pletid – vilisti linnade elanikud. Kretid võisid olla ka kaarialased. Taavet tahtis, et tema uus linn saaks ka usuliseks keskuseks, tema õukonnas olid prohvetid ja ta hakkas templit ehitama, millega kaasnesid maksud rahvale. Kaks tema poega astusid tema vastu välja – [Absalom](#) ja Adonija.

Taavet ja Saalomon valitsesid mõlemad traditsiooni järgi 40 aastat, Saalomon suri u. 928. Saalomoni ajal ei esinenud suuremaid sõjalisi kokkupõrkeid, Palestiina muutus

rahvusvaheliseks keskuseks. Foiniiklaste asundusi oli Küprosel, Kreetal, Sitsiilias, Sardiinias, Paleaami saartel ja põhja-Aafrikas, kõige võimsam sadamalinn oli Tüüros. Saalomon sai Süüria vasallriikidest endale liignaisi, väike-Aasiast ostis hobuseid, mis oli luksus ja tugevdas sellega oma sõjavankreid. Heebrea Piibli järgi olevat Saalomon võtnud ette palju ehitusprojekte, peale Jeruusalemma olevat ta ehitanud mitmetes muudes linnades nagu Hazor, Megiddo ja Gezer ([1Ku 9:15](#)). Megiddost välja kaevatud suurejoonelisi hobusetalle peeti samuti Saalomoni ehitatuks. Saalomon viis läbi administratiivse reformi, jagas riigi 12 osaks, iga suguharu pidi haldama ühte. Saalomon kaevandas Araba-maakohas vaselademeid, tema aeg oli materiaalse edu aeg. See kõik on ilus lugu, mille Vana Testament jutustab, kuid mis on arheoloogilise evidentseid valguses tugevasti kõikuma löönud.

Revisionistlik vaade varase kuningriikluse kohta. Moodsate arheoloogiliste meetoditega on kindlaks tehtud, et Jeruusalemma asustusala 10. sajandil e.m.a. ehk siis Taaveti ja Saalomoni ajal oli väike, kõigest 3-4 hektarit. See ei saanud olla suure riigi pealinn, nagu Heebrea Piibel kirjeldab. Paari järgneva sajandi vältel kasvas see 6 hektari suuruseks, kuid pärast põhjariigi Iisraeli hävitamist assüürlaste poolt 8. sajandi lõpus e.m.a. suurenes Jeruusalemma asustusala kiiresti kümme korda 60 hektari suuruseks tänu põgenike laviinile, mis põhja poolt tuli. Taaveti ja Saalomoni ajaloolisuses kahelda pole vajadust, lõunariigi Juuda kuningasugu nimetatakse "Taaveti kojaks" ühes 9. sajandi arameakeelses raidkirjas, mis on leitud Tel Danist. Küll aga on moodsad arheoloogilised uurimused heitnud suure kahtlusevarju ühendatud monarhia perioodi ajaloolisusele ja ühtlasi ka sellele, et Jeruusalemm oli selle "pealinn". Iisraeli ja Juuda ühendatuse kohta sellel perioodil pole mitte mingit tõendust peale Vana Testamendi teksti. On väga tõenäoline, et ühendatud kuningriikide periood on 7. sajandil e.m.a. tekkinud rahvuslik väljamõeldis. Kui Assüüria hävitas õitseva Iisraeli riigi ja selle pealinna Samaaria 722 ja küüditas riigi rahvast järgnevatel aastakümnetel, voolas koos põhjapoolsete põgenikega Jeruusalemma suunas ka vajadus kehtestada uus ideoloogia ja ajalookäsitlus äsjaste toimunud sündmuste valguses.

Heebrea Piibli ajalooliste andmete ebakriitilise kasutamise asemel tuleks vaadata, mida teatakse Taaveti-Saalomoni perioodist arheoloogiliste andmete valguses. Pärast Megiddo hävitamist u 1130 e.m.a. mererahvaste poolt hakkasid juba paar aastakümnet hiljem rannikul elavad kaananlased seda ja teisi hävitatud linnu uuesti asustama, pool sajandit hiljem oli Megiddo, [Tel Dor](#) ja [Tel Rehov](#) taastanud oma kaanani linnakultuuri. Kaanani linnakultuurile andis surmahoobi Egiptuse 22. dünastia vaarao Šešonk, eesti piiblis Siisak (945-924 e.m.a.). Ta oli liibüa päritoluga väepealik, kes soovis taastada Egiptuse võimu põhjapoolse lähivälismaa üle. Sellest sõjaretkest on jutustatud 1Ku 14: 25-26, justnagu vaarao oleks rünnanud ainult Jeruusalemma. Karnaki templis asuval raidkirjal mainib Šešonk 150 linna ja küla, mis olid tema rüüsteretke sihtmärgid.

Rüüsteretk toimus a 926 e.m.a. ja selle käigus hävitati muude linnade hulgas ka Megiddo. Egiptus ei saavutanud selle sõjakäiguga siiski kontrolli Kaanani üle. Sellega andis ta nende alade kontrolli ära põhjariik Iisraelile, kelle asustusi mägismaal ei suudetud sellisel määral kahjustada. Iisrael, kes oli juba palju kasvanud demograafiliselt ja majanduslikult, sai hõlpsasti oma territooriumi laiendada rannikualadele kümnenda sajandi lõpus või üheksanda alguses (Finkelstein & Silberman 2001: 161-162). Viimased uuringud on näidanud, et Megiddo on arvatavasti hävitatud mitme järjestikuse vallutuse tagajärjel, millest mõne taga võis olla põhjariik Iisrael. Suur vaidlus käib piiblarheoloogias nn kuue-kambriliste linnavärvate ehitamise aja üle, mis on enam-vähem sarnase kujuga välja kaevatud Megiddost, [Gezerist](#) ja Hazorist. Varasemad uurijad on nende ehitiste rajamise omistanud kuningas Saalomoni, kuigi palju enam arheoloogilist tõendusmaterjali räägib selle kasuks, et need väravad on ehitatud 9. sajandi Iisraeli kuningad, kelle pealinn oli Samaarias.

Taaveti ja Saalomoni ühendatud kuningriigi lõhenemisest jutustab 1Ku 11-14, ptk 13:2 sisaldab viite 7. sajandi kuningas Joosijale, mis näitab selle teksti koostamise aega. Hilisem põhjariigi kuningas Jerobeam oli selle jutustuse järgi algselt Saalomoni teenistuses ülevaataja, kellele Siilo templi prohvet Ahija andis Jumala nimel valitseda 10 suguharu. Saalomon tahtis Jerobeami tappa ja see põgenes Egiptusesse, kus ta sai vaarao Šešonki sõbraks ([1Ku 11](#)). Jerobeam sai põhjariigi kuningaks, valitses 926-907 e.m.a. Jerobeam rajas Peetelis ja Danis pühakojad ja valas sinna härjakujud ([1Ku 12](#)). Juudat valitses kuningas Rehabeam 926-910.

Traditsiooni järgi oli põhjariik Iisrael kümne suguharu ja Juuda kahe suguharu ala. Heebrea Piibel kirjeldab Kohtumõistjate raamatus, et põhjariigi suguharud ei suutnud teha lõppu kaananlastele, vaid jätsid neid enda kõrvale elama. Samuti kaldusid nende kuningad ebajumalateenimisele ja olid patused. See on kõik hilisemal ajal koostatud tendentslik jutustus, mis tahab põhjariiki näidata halvas valguses. Arheoloogilise evidentseid järgi oli põhjariik Iisrael enne selle hävitamist assüürlaste poolt 722 e.m.a. lõunariik Juudast selgesti rikkam ja rahvastikuliselt arvukam. Kindlasti olid seal ka oma usulised ja kirjanduslikud pärimused, mis on Jeruusalemma-kesksesse Heebrea Piiblist üle võetud ainult valikuliselt.

Iisraelis vahetus kuningasugu sageli ja ülemkihid võitlesid pidevalt võimu pärast. Esimeste teadaolevate põhjariigi kuningate ajal Jerobeami kuni Omrini (926-876 e.m.a) oli riigi pealinn paigas nimega [Tirza](#) (1Ku 15:33; 16:8; 16:23). Kuningas [Omri](#) (876-869 e.m.a.) viis pealinna üle Samaariasse, kuhu ehitati oma aja kohta suurejooneline kuningapalee, mille ehituses kasutati nelinurkseks meiseldatud kive. Vana linna kihi all on oliivipresside kivialuseid, st seal olid varem põllumajanduslikud sisseseaded. Samaaria oli linn oma vanemate nõukoguga, kes tegelesid kohtupidamise ja

administreerimisega. Assüüria allikates hakatakse Iisraeli kuningasugu sellest peale nimetama „Omri kojaks“.

Peale Omrit tegutses Iisraelis [Ahab](#) (869-850 e.m.a.), kes hankis enesele tugeva liitlase Tüürose-Siidoni näol, kelle kuninga tütar sai tema peanaiseks. Tüürose kuninga tütar olevat kiusanud prohveteid Eelijat ja Eliisat. Ahab võitles vahelduva eduga Aram-Damaskuse kuningas Benhadad II, mis lõppes rahulepinguga. Assüüria kuningas Salmanassar III (valitses 859-824 e.m.a.) tuli 853. aastal suure sõjaväega alistama Süüriat, kus tema vastasteks olid Benhadad II, aramea linnriigi Hamathi kuningas ja Iisraeli kuningas Ahab. [Karkaris](#) toimus otsustav lahing, mille assüürlased kaotasid ja tulid koju tagasi. Sellest Ahabi edusammust deuteronomistlik ajaloolane vaikib, sest ta on meelestatud Ahabi vastu. [1Ku 21](#) on Naaboti viinamäe lugu huvitav eraomanduse vaatepunktist – kuningas “päris” pärast poegade tapmist maa.

9-8. sajandi omriidide dünastia on põhjariigi ajaloos õitsengu aeg, sellel ajal ehitati arvatavasti Megiddo kuulsad hobusetallid, mida varem peeti Saalomoni ehitatuteks, samuti kuulsad kuuekambrilised linnavärvad ning kuninglikud suurehitised Megiddosse, Gezerisse ja Hazorisse. Suured veetunnelid kaevati Megiddosse ja Hazorisse. Põhjariik domineeris ka Danis, kuhu olid ehitatud massiivsed kindlustused, suur linnavärv ja tempel. Kuninglikud ehitised olid ka Jezreelis. Need ehitised pidid teenima kuninglikku propagandat ja ühendama etniliselt mitmekihilise rahvastiku administratiivselt ühtseks tervikuks. Omriidide suured tsitadellid meenutavad hilise pronksiaja Kaanani linnriikide süsteemi, kus sarnased struktuurid pidid valitsema rahvaste ja maade võrgustiku üle. Linnade rahvastik koosnes valitsevast eliidist, kes kontrollis põllumajanduslikke tagamaid. Kaheksandaks sajandiks oli Iisraeli multietnilise rahva arv hinnanguliselt 350 tuhat inimest, ainuke konkurentsivõimeline riik samas regioonis oli Aram-Damaskus. Avatus ja rahvusvahelisus sai hilisema deuteronomistliku ajaloolase jaoks patususe märgiks.

Pärast Iisraeli kuninga Ahabi surma Aram-Damaskuse riigi jõud tugevneb ja sealne kuningas Hazael saab kontrolli Dani üle enesele (u 835 e.m.a.). Kuningas Joorami ajaks (849-842 e.m.a.) ulatus omriidide suurriik Damaskuse lähedusest läbi keskmägismaa kuni Moabi lõunapoolse osani. Moabi kuningas Mesha jutustab oma steelal, kuidas ta võitles Iisraeli dominatsiooni üle sealkandis, kuhu Omri oli ehitanud kaks kindlust – Ataroth ja Jahaz.

Raske on midagi kindlat öelda põhja- ja lõunariigi omavahelise suhte kohta. On täiesti võimalik, et lõunariik Juuda oli rikkama ja suurema põhjariigi vasall Joosafati ajal (873-849 e.m.a.), sest ta varustas põhjariiki hobuste ja inimjõuga sõjas aramealaste vastu ja tema poeg Jooram võttis naiseks põhjariigi kuningakoja printsessi Atalja (2Ku 8: 18). See näitab, et Juuda astus vasalli seisusesse ja 9. sajandi keskpaigas tõepoolest oli ühendatud kuningriik, mis ulatus Danist põhjas kuni Beer-shebani lõunas koos Süürias ja Trans-Jordaanias vallutatud aladega, kuid selle pealinn ei olnud Jeruusalemm, vaid

Samaaria. Samal ajal on arheoloogilist evidentseid selle kohta, et ka lõuna pool Juudas hakkab moodustuma midagi tsentraalse administratsiooni ehk riigi taolist. Sellest ajast pärineb treppidega kivistruktuur ([Stepped Stone Structure](#)) Jeruusalemmas ehk siis monumentaalse arhitektuuri algus.

Jahve – Iisraeli jumal

Jahve nimega väga sarnane nimi esineb esimest korda Egiptuse tekstides alates 18. Dünastia vaaraodest. Need on tekstid, mis loetlevad kohanimedid. Kohast nimega Soleb Sudaanis pärineb raidkiri vaarao Amenophis III ajast (1390-1353 e.m.a.) ja teine sealt lähedalt, Amara-nimelisest paigast leitud Ramses II (1279-1213 e.m.a.) kirjutis mainivad “Šasu (nomaadide) maad JHW” (*t3 š3sw yhw3*). Tähendab, et JHW’ oli algselt toponüüm, mingi piirkonna nimetus. Täpsemalt on see piirkond lõunapoolne osa idapoolsest Jordani jõe orust, Moabi väljadel ja põhjapoolses Edomis. See oli Šasu-nomaadide asustatav ala, arvatavasti oli selle piirkonna jumaluse nimi samuti JHW’, sarnaselt nagu Assur Põhja-Mesopotaamias oli nii kohanimi kui seda valitseva jumaluse nimi. Nõnda võis Jahve algselt olla nomaadide jumaluse nimi, kes elasid lõuna-Jordaania ja põhjapoolses Saudi Araabias (Tilly ja Zwickel 2011: 75).

Akkadikeelsetes Mesopotaamia allikates nimetatakse sama nomaadide gruppi *šuti’u* ehk „sutulasteks“. Arvatavasti on tegemist sama sõnaga, millest tuleb Aadama poja nimi Sett. Genesisi raamatu 4: 26 järgi hakati „Jahve nime appi hüüdma“ just Seti ja tema poja Enosi aegadel. Seega võiks Edomi ja Seiri piirkonna elanikke seostada Seti poegade ja Jahve kultusega. Kaudne tõendus selle kohta võiks olla Bileami oraakel [Nm 24: 17-18](#), kus Seti poegi kirjeldatakse vastava piirkonna elanikena, kuigi negatiivselt, Iisraeli kuningasoo vaenlastena. Sarnaselt kirjeldatakse sutulasi Mesopotaamia allikates ja Šasu-nomaade Egiptuse allikates vastavate poliitiliste suurvõimude vaenlastena. Mesopotaamia allikates on sutulaste kohta käibel järgmised stereotüübid: nad elavad stepis nagu muulad või gasellid, neil pole maju vaid ainult telgid, nende pelgupaik on mäed, nad ei tunne põllumajandust ega pea kinni kokkulepetest, neil pole mõistust ja nad häälitsevad, mitte ei räägi (Malbran-Labat 1981: 74). Seti poegi mainib juudi ajaloolane Josephus, kes kirjutas teose “Juudi muinsused”. Selles ta mainib imetabast [Seirise maad](#), kus elasid “Seti pojad” (1.68-71). Nõnda käsitletakse Setti ja Seti poegi judaistlikes pärimustes mõnikord negatiivselt ja teinekord positiivselt.

Seda, et Jahve on pärit Seiri ja Edomi piirkonnast lõunapoolses Jordaania, võib näha tekstidest nagu [Ko 5:4-5](#); [Dtn 33: 2](#) (Paaran võiks olla lõunapoolne Moabimaa tänapäeva Petra ja Ra’s an-Naqbi vahel); [Hab 3:3](#) (Teeman võiks olla põhjapoolne Edom tänapäeva Busra linna lähistel Süürias). Bileami oraakel ja Josephus on allikad, mis

mainivad Seiri Seti poegade asustuse alana. Teiste Heebrea Piibli traditsioonide järgi asusid sinna elama Eesav ja tema järeltulijad, kes tõrjusid kõrvale kohalikud horiidi päritoluga asukad, kelle esivanemana mainitakse mainitakse eponüümilist Seiri (Gn 36: 20; vrd Dtn 2: 22).

Jahve ei olnud pärit „kultuurmaalt“, vaid kõrbest ja stepist, temaga seostatakse Siinai kõrbe ja Hoorebi mäge (Ps 68: 18; 1Ku 19:8). Mooses karjatas oma äia Jetro lambaid, kes oli midjanlane (Ex 3). Need karjamaad pidid asuma lõuna-Jordaania, Ras an-Naqbi ja Aqaba lahe vahel. Seal sai Ex 3 järgi Mooses Jumala ilmutuse osaliseks, kui ta nägi põlevat põõsast ja ülesande tuua Iisraeli rahvas Egiptusest välja. Nõnda seostab ka Moosese traditsioon Jahve tundmisega lõuna-Jordaania piirkondi.

Moosese äi Jetro oli üks keniitide preester (Ko 4:11). Keniidid on teisisõnu Kaini järeltulijad. Üks traditsioonilisi seletusi Jahve austamise päritolu kohta ongi „keniitide hüpotees“. Selle järgi õppisid israeliidid tundma Jahvet kui oma Jumalat kõrbeteekonnal välja Egiptusest. Keniidid olid pärimuse järgi sepad, kes rändasid kõrbes ringi ja kellega israeliidid kokku puutusid ja kelle käest nad said oma jumala Jahve. Mooses olevat Jahvet tundma õppinud juba varemini oma äia lambaid karjatades, võib-olla just oma äia Jetro kaudu (Ex 3: 1-6). Jättes kõrvale need pseudo-ajaloolised jutustused, võib tänaste teadmiste põhjal tõenäoliseks pidada, et jumal Jahvet tunti ja austati Transjordaania enne rauaaja algust ja Iisraeli hõimude föderatsiooni tekkimist. Küsimus on siiski, kuidas kujunes see jumalus nii oluliseks Iisraeli usundi ajaloos?

On arvatud, et põua tõttu 13. sajandil võisid Edomi nomaadide grupid sealt piirkonnast liikuda Egiptusesse ja sealt hiljem Palestiinasse, kust võiks olla pärit Exoduse lugu ja ka kaasa toodud Jahve. See on aga ainult hüpotees.

Põhjariik Iisra-Eli nimi ütleb juba, et sellest riigis oli kõige olulisem jumal El nagu juba kaananlastel. Uurijad on näidanud Taaveti võitlussalga liikmete nimede järgi, et Jahve oli selle kaitsejumal ning kui Taavet sai kuningaks, kuulutas ta oma jumala Jahve riigis kõige tähtsamaks. Nii Iisraelis kui Juudas oli kummardatavaid jumalusi mitmeid, keda omavahel samastati. Kui Jahve kultus sai ajapikku aina olulisemaks, võttis Jahve aina rohkem üle usundilisi jooni traditsioonilisest Kaanani usundist ja selle jumalatelt (vt [Smith 2002](#)).

8. Assüüria impeerium ja Iisraeli riik (850-722 e.m.a.)

Sõna Assüüria on nii poliitiline kui geograafiline tähistaja põhja-Mesopotaamia jaoks, mille põhiosa paikneb tänapäeva Iraagi territooriumil. Assüüria kliimas sajab vihma regulaarselt, vastupidiselt lõunapoolsele Babülooniale, nõnda ei ole põllumajanduse levik piiratud jõgede lähedusega. Põllumajandus ja karjakasvatus moodustasid ajaloolise Assüüria majandusliku alustala, selle keskne osa oli ka kaubavahetus, sest maal ei ole olulisi loodusvarasid ja seda läbisid olulised kaubateed ida-lääne ning põhja-lõuna suunal.

Assüüria ajaloo algus ulatub 3. aastatuhandesse e.m.a., kui selle tuumikalal tekkisid mõningad autonoomsed linnriigid, mille seast olulisemad olid Assur, Niinive ja Arbela, kuid kiilkirjalist allikmaterjali on ainult Assuri kohta. Andmeid on ka Niinive ja Assuri kuulumise kohta Akkadi impeeriumi koosseisu. Assur saavutas iseseisvuse millalgi Ur III impeeriumi (2112-2004 e.m.a.) lõpupoole, järgnes paarisaja-aastane majandusliku õitsengu ja poliitilise stabiilsuse periood, kui maa kaupmeeskond rajas Kappadookiasse Kaniši asulasse (praeguse nimega Kültepe) Assüüria kaupmeeste koloonia. Selle koloonia arhiividest pärinevad tuhanded kiilkirjatahvlid, mis osutavad, et Assuri linnriigil oli Anatoolias mitmeid kaupmeeste kolooniaid. Koloonia kauples põhiliselt tina ja vasega, millest sulatati pronksi ja see tegutses ligikaudu 150 aastat (u 1900-1750 e.m.a.). Nõnda pärinevad ühed varasematest andmetest Assüüria ajaloo kohta kaugelt Assüüria emamaast.

Assüüria varajaste linnriikide majanduslik heaolu sai löögi amoriitide sissetungide läbi, kes tungisid Mesopotaamiasse läänepoolsetest kõrbetest 2. aastatuhande alguses e.m.a. ja hakkasid üle võtma kohalikke kuningadünastiaid. Assüüria üle saavutas võimu amoriitide hõim, kelle seast pärines hilisem Assuri linnriigi kuningas Šamši-Adad I (1813-1781 e.m.a.). Šamši-Adad oli amoriidi sõjapealik, kellel õnnestus mõnekümneks aastaks ühendada Assüüria linnriigid ja kehtestada oma poegade abiga võim suure osas Mesopotaamiast, samuti jäädvustada ennast ja oma nomaadlikud esivanemad "Assüüria kuningate nimekirjas" Assuri linnriigi kõige esimeste valitsejatena. Šamši-Adadi perekonna võimutsemisele tegid lõpu Babüloni kuninga Hammurapi vallutused. Sellele järgnev Assüüria ajalugu 18. kuni 14. sajandini e.m.a. on hämar allikate kasinuse tõttu. Assüüria naabrusesse ja emamaale rändasid sisse põhjapoolsed rahvad, kellest arvukaimad olid hurrilased ja kes moodustasid tugeva Mitanni riigi, mis kontrollis Assüüria alasid 2. aastatuhande keskpaiku e.m.a.

Hammurapi vallutustest kuni 14. sajandi keskpaigani võib rääkida Assüüriast ainult kui geograafilisest üksusest ilma suurema poliitilise mõjuta. Ainus allikas selle ajajärgu kohta, "Assüüria kuningate nimekiri" loetleb üles Assuri linnriigi valitsejate nimesid. Poliitilise jõuna astub Assüüria esmakordselt üles kuningas Assur-uballiti ajal

(u. 1363-1328 e.m.a.), kelle valitsemisaega pidas Assüüria traditsioon oma maa poliitilise võimsuse alguseks. Assur-uballit vallutas Mitanni ja andis oma tütre Babüloonia kuningale naiseks, tema järglane tõusis lühikeseks ajaks riigi troonile. Assur-uballiti poeg Enlil-nirari ja lapselapsed Arik-din-ili ja Adad-nirari I (kokku 1327-1274 e.m.a.) jätkasid impeeriumi ehitamist, suutsid kontrollida Mitannit, kuid kaotasid mõju Babüloonia üle.

Assüüria võim kogu regioonis tipnes Kesk-Assüüria impeeriumiga aastatel u. 1273-1076 e.m.a., kui Salmanassar I (1273-1244 e.m.a.) korraldas vallutusretki ida, põhja ja lääne pool. Ta vallutas ja annekteeris Mitanni riigi täielikult Assüüria ülemvõimule, võideldes ka selle liitlaste aramealaste ja hetiiitide vastu. Tukulti-Ninurta I (1243-1207 e.m.a.) võitles lisaks eelmainitute ka babüloonlastega, lisades nende territooriumi oma impeeriumile mõningaks ajaks. Ta kõrvaldas hetiiitide püüdlused allutada endile osa Mitanni territooriumist, ja jutustus selle eesmärgiga tehtud sõjakäigust sisaldab esimest ajaloolist kirjeldust rahvaste küüditamise kohta. Tukulti-Ninurta viis oma sõnade järgi 28 000 alistatud hetiiiti Süüriast töölaagritesse Assüürias. Esimesena Assüüria valitsejatest ehitas ta endale uue residentslinna Kar-Tukulti-Ninurta "T.-N. kai", mis paiknes pisut põhja pool Assurist ning kus sama kuningas hiljem mõrvati. See 9 km² suurune ala sisaldas Assuri templi kõrval veel ainult parke ja paleesid.

Tukulti-Ninurta surmaga algas Assüüria võimu mõningane allakäik, mis kestis u 75 aastat. Rahvaste rändamise tulemusena suurenes surve Assüüria läänepiirile, algas aramealaste massiline sisseimbumine. Assüüria stabiilsus ja võimsus hakkas taastuma alates Assur-reša-iši I (1132-1115 e.m.a.) edukatest sõjakäikudest ning Tiglat-pileser I ajal (1114-1076 e.m.a.) laienes impeerium edasi igasse ilmakaarde. Pärast Tiglat-pileseri surma hakkas Assüüria võim taas nõrgenema, kuna allutatud alade haldamiseks puudus administratiivne võimekus ning naaberrahvad, eeskätt aramealased, avaldasid survet igast impeeriumi küljest.

Iisrael ja Juuda uus-Assüüria perioodil

Uus-Assüüria impeeriumi ajastuks nimetatakse perioodi alates Assur-dani valitsemisest (934-912 e.m.a.), kes taastas riigi sisemise stabiilsuse kuni Niinive vallutamiseni aastal 612 e.m.a. Assüüria impeeriumi tegelikku algust tuleb aga seostada kuningate Adad-nirari II (911-891 e.m.a.) ja Tukulti-Ninurta II (890-884 e.m.a.) sõjaretkedega, mille tulemusena Assüüria võim ulatus välja Eufraati äärde lõunas ja edelas, kuid see ei kinnistunud ja sõjaretkesid tuli sagedasti korrata. Kuningas Assurnasirpal II (883-859 e.m.a.) tegi oma viie esimese valitsusaasta jooksul 7 eriti intensiivset vallutusretke, kus vastastele anti valida kas anda alla või saada tapetud

lahingus, nõnda läks põhja-Mesopotaamia üle pika aja Assüüria ainuvalitsuse kätte. 875. aastal andsid kõik Liibanoni rannikulinnad samale valitsejale alla ilma pikemata. Assurnasirpal II valitsusaja keskpaiku ehitas ta Assüüria uue pealinna Kalhuse. Seal paiknenud kuningapaleest ja templitest pärineb palju tänapäeval tuntud Assüüria monumentaalkunstist. Pealinna ja palee valmimise puhul korraldas ta peo, kuhu kutsuti tema enda raidkirjade järgi 69 574 inimest, menüüsse oli kantud 70 rooga ja pidu kestis kümme päeva. Assüüria impeeriumi haare sai veelgi tugevamaks sama kuninga sõjaretkede läbi Süüriasse, kuigi ta ei jõudnud Damaskuseni.

Tema järglane Salmanassar III (valitses 859-824 e.m.a.) pidi 853. aastal vastu võtma häbitava kaotuse Karkari lahingus Iisraeli kuningas Ahabi ja tema koalitsiooni käest. Assüüria hakkas laienema lääne poole ja Iisrael muutus Salmanassar III ajal selle vasalliks, olles sunnitud saatma Assüüriasse saadikuid ning maksma tribuuti. Kui Assüüria kuningad tegid sõjaretki Süüriasse ja Palestiinasse, pidid läänepoolsed vasallkuningad tooma oma tribuudi personaalselt kohale – kokkupuude kultuuride vahel oli kõige kõrgemal tasemel. Kuningas Jehu (842-815 e.m.a.) rajas Iisraelis uue dünastia, ühel Salmanassar III [reljeefil](#) suudleb Jehu Assüüria kuninga ees maad (u 827 e.m.a.).

Iisraeli kuningate Jehu ja tema poja Jooahasi (815-801) ajal ründas Aram-Damaskuse kuningriik tugevasti Iisraeli ja alistas ta nii rannikul kui trans-Jordaanias, Iisrael jäi ilma paljudest aladest (2Ku 10:32-33; 12: 17-18; 13:3.7.22). Järgmine Iisraeli kuningas Joas (801-786 e.m.a.) võttis ajutiselt tagasi Damaskuse vallutatud linnad (2Ku 13:25).

Adad-nirari III (810-783 e.m.a.) oli oma isa surres liiga noor ja viis aastat valitses tema ema Sammu-ramat, kes on hilisemas Kreeka kirjanduses esineva Semiramise prototüüp. Hoolimata võitlustes lääne pool ja Babüloonias, hakkas selle valitseja ajal Assüüria keskvoim nõrgenema. Järgneva kolme kuninga ajal tendents jätkus ja kasvas aadelkonna võim, kes pidasid oma valitsetavate provintside eest omavahelisi sõdu ja kirjutasid "kuninglikke" raidkirjasid endi nimel. Assüüria vallutused sellel perioodil ei olnud sugugi suured. Pidevalt avaldasid Assüüriale lääne poolt survet aramealaste rändsalgad. Alates Salmanassar III ajast ründasid Assüüriat ka Urartu kuningad intensiivselt, nii et Assüüria võitles elu eest. Palju oli epideemiaid, 8. sajandil peeti Assüürias maha ka 4 kodusõda. See ajutine Assüüria nõrkus andis võimaluse väikeriikidel tegutseda.

Põhjariigi kuninga Jerobeam II ajal (786-746 e.m.a.) Iisrael tugevneb tunduvalt, ta taastab Iisraeli hiilgeaja piirid (2Ku 14: 25-27). Mõned rikastuvad, tekivad sotsiaalsed kontrastid, mille kohta käis prohvet Aamose kriitika. Jerobeam II ajal hakatakse Megiddo hobusetallides hobuseid kasvatama ja treenima kogu Assüüria impeeriumi jaoks. Ussija aegne Juuda (783-742 e.m.a.) on samuti õitsenguaeg, tema ajal alistab Juudamaa Edomi. Jerobeami poeg Sakarja tapeti ja tema mõrvar Sallum samuti peagi

tapeti, uus kuningas Menahem (745-738 e.m.a.) langes Assüüria kuninga Tiglat-Pileseri surve alla, kes nõudis maksu ([2Ku 15: 19-20](#)).

Tiglatpileser III (744-727 e.m.a.), Sammu-ramati noorima pojapoja valitsemisajal saab Assüüria jälle tugevaks, kuningas teostab terve rea reforme. Varem vallutatud alad lihtsalt rüüstati ja põletati, kuhu aga hiljem tulid aramealased ja ründasid vastu, nõrgendades nõnda Assüüriat. Nüüd jagati vallutatud alad ringkondadeks, mille eesotsas seisis ringkonna ülem (assüüria *bēl pehāti*, aramea *bēlhā*). Pealinnast Niinivest rajati teed provintssidesse käskjalgade tarvis, millega sai enam hoogu info- ja kirjavahetus, mis pidevalt täiustus. Varemalt pandi alistatud maale peale maksu- ja

Ajaloolise sisuga raidkirjad

Tel Danist leitud arameakeelne raidkiri pärineb u. 842 e.m.a., see võis kuuluda kuningas Hazaelile. See mainib *bt Dwd* "Taaveti koda" ja jutustab sõjategevusest Damaskuse, Iisraeli ja Juuda vahel:

... mu isa astus ta vastu, kui ta võitles [... ...]. Ja mu isa heitis maha, ta läks [oma esiisade] juurde. Ja Iisraeli kuningas tungis enne mu isa maale. Ja Hadad tegi mu kuningaks ja Hadad käis minu ees. Ja ma lahkusin seitsmest [... ...] mu kuningriigis. Ja ma lõin [seitset]kümnet kuningat, kes juhtisid tuhan[deid sõ]javankreid ja tuhandeid ratsanikke. Ma lõin maha Jehorami, [Ahabi] poja, Iisraeli kuninga ja ma lõin ma[ha Ahaz]jahu, [Jehorami] poja, Taaveti koja [kunin]ga. Ja ma [tegin nende linnad varemeteks] ja nende maad [... ...] (M. Heltzeri tõlge).

Mēša raidkiri pärineb u. 830 ja jutustab samadest sündmustest mis 2Ku 3. See raidkiri näitab, et lääne-semiidi ajalookirjutus oli selleks ajaks juba hästi arenenud, olles üle võtnud Mesopotaamias välja kujunenud kompositsioonivormid. Sarnaselt nagu mesopotaamlased, pidasid iisraellased püha sõda, mis tähendab, et enne lahingut küsitleti oraaklit ning edukus lahingus näitas jumala tugevust (2Sa 5:19-20, Jer 49:35-6).

Mina olen Meša, Kemošjati poeg, diibonlane. Minu isa oli kuningas Moabi üle 30 aastat. Mina valitsen pärast oma isa. Mina tegin selle pühapaiga Kemošile Karhos pääsemise märgiks. Sest ta päästis mind kõigi kallalekipujate käest ja näitas mind kõigi mu vastaste üle. Omri oli Iisraeli kuningas ning rõhus Moabi palju päevi, sest Kemoš oli oma maa peale vihane. Talle järgnes tema poeg, ning temagi ütles: "Ma rõhun Moabi!" Ta ütles (seda) minu päevil. Aga mina näitasin end tema ja ta koja üle. Iisrael on hukka saanud, hukka saanud igaveseks. ... Kemoš ütles mulle: "Mine võta Nebo (sõjas) Iisraeli vastu!" Ning ma läksin ja võitlesin selle vastu koidupuhtest kuni keskpäevani. Ning ma võtsin selle ja tapsin kõik: seitse tuhat meest ja orja ja naist ja orjatori ja hoora, sest ma olin pühendanud need Aštar-Kemošile. Ning ma võtsin sealt Yhwh riistad ja tõin need Kemoši ette. Ning Iisraeli kuningas ehitas Jahatsi ja viibis seal sõja ajal minuga. Kemoš ajas ta minu eest minema (Kalle Kasemaa tõlge).

Deir 'Alla raidkiri leiti kunagisest pühakojast. See oli savitellistest, seestpoolt krohvitud freskotehnikas. Arameakeelses raidkirjas mainitakse Piileami, Baali poega (*bl'm bn b'l*), kes lävis jumalate ja haldjatega (u. 800). Nm 22-24 kirjeldatav Piileam on seega ajalooline isik, aga Piiblis tõstetud palju varasemasse aega. Ta oli babüloonia rändav tarkmees, kelle oraakleid on osundatud raidkirjas kui "vastuseid" oomenitele. Piileami kodulinn Pethor on samastatud Eufraati-äärse Pitru linnaga. Piileam osutas teenuseid võõramaa kuningatele ja levitas Mesopotaamia kirjanduslikku ja rituaalset tarkust.

Kuninglike naiste haud Kalhus

1988/1989 aastal leiti 8. sajandi lõpust pärinev haud Kalhust, mis sisaldas kaasapandud asjade inskriptsioonide järgi kahe kuninganna surnukeha. Sellest hauast leitud kallihinnaliste ehete kollektsioon on unikaalne. Ühe maetud kuninganna nimi oli Yaba või Yapa, mis on arvatavasti heebrea päritolu ja oli tõlgitud akkadi keelde kui Banitu "Ilus", kes oli Tiglatpileser III naine. Teise naise nimi oli Atalya, mis samuti võib olla heebrea nimi ja kes oli Sargoni peanaine. Sellest asjaolust nähtub, et Juuda ja Assüüria kuningasood olid seotud kõige lähedasemal tasandil. Juudalased olid assüürlaste liitlased, aga mitte põhjariik Iisrael, kelle riigi 722 Tiglatpileser ja hiljem Sargon hävitasid. Ülalmainitud Assüüria kuningannade heebrea päritolu silmas pidades saab mõistetavaks, et Assüüria õukondlane *rab šaqe* ehk kuninglik veinikallaja rääkis 701 aastal e.m.a. Jeruusalemma rahvaga "piiramise" ajal heebrea keelt (2Ku 18:26jj.).

Üks ametlik erakiri, mis on kirjutatud Sargon II ajal u. 716 e.m.a. Kalhu valitseja poolt, mainib Assüüriale toodud tribuute, põhiliselt hobuseid Egiptusest, Gazast, Juudast, Moabist ja Ammonist. Sel ajal võis olla Ahas või Hiskija Juuda kuningas. Piiblis pole kuskil sellist tribuuti mainitud, kuid see kiri näitab, et tol ajal oli Juudamaa Assüüria liitlane. Üks teine kiri samast kollektsioonist viitab sellele, et juudamaalased olid osaks Assüüria armeest, mis tegi kaasa sõjakäigu Urartusse. 2Ku 15:7 leidub vihje Assüüria pooldamisele, kui Ahas kirjutab Tiglatpileserile, soovides toetust agressiivse Damaskus-Iisraeli koalitsiooni vastu. Ta nimetab ennast Assüüria kuninga pojaks, see oli u. aastal 734.

Tiglat-Pileseri kuningaraidkiri u. samast ajast viitab andamile, mille tõi Ussija (teise nimega Azarja). Tiglatpileser ja Sargon olid seadnud üles kaubajaamad Egiptuse piiril ja pannud kohalikud araablased kohalikke ülesandeid täitma. Võib järeldada, et assüürlased võisid julgesti saata oma kaubakolonne läbi Juudamaa ja Vilistia ja kasutasid välismaalastest agente, kes sellest omakorda kasu said. Ärist said kasu kõik, nagu kirjas Jes 19:23. Samaaegsed Juudast leitud kaalupommid on Egiptuse süsteemi järgi, põhiliselt 7. sajandist. Jeruusalemm sai rikkaks sellest, tema suhe Assüüriaga oli nagu patroon ja klient.

sõjaväekohustus, nüüd alustati massilisi küüditamisi, millega taheti luua lojaalset elanikkonda. Loodi alaline sõjavägi ja sapööriüksused, kes oskasid kohapeal ehitada piiramistorne, viskeinstrumente jm. Reformid likvideerisid suurlinnade kõrgkihi maksulise kohustamatuse, mis tekitas vastuseisu.

Assüüria sõjavägi muutus võitmatuks ja kümne aastaga oli kogu Süüria ja Palestiina osad muudetud Assüüria provintsideks, samuti hetidi väikeriigid. Juuda ja lõunapoolsed riigikesed muudeti Assüüria vasallideks, Damaskuse riigile tehti lõpp, alustati massiküüditamisi. Ida pool küündis Assüüria ekspansioon kuni tänapäeva Teheranini. Babüloonia säilitas vormilise iseseisvuse, aga Tiglatpileser sai aastal 728 ka Babüloonia kuningaks ning küüditas sealt pool miljonit inimest muudesse impeeriumi piirkondadesse. Rahvaste ulatuslike ümberpaigutamiste tulemusena muutus Assüüria impeeriumi üldarusaadavaks kõnekeeleks 8. sajandil e.m.a. aramea keel.

Assüüria tugevnemisega hakkas Iisrael laveerima mitme tule vahel. Kuningas Menahemi poeg Pekahja (738-737 e.m.a.) tapeti sõjaväelase Pekahi poolt (737-732). Pekahi ajal ei jäänud assüürlased rahule üksnes tribuudiga, vaid tahtsid seda maad kogunisti endale. Assüürlased Tiglatpileser III juhtimisel vallutasid põhjapoolsed orud ja Galilea aastal 732 ja rajasid sinna oma provintsid. Assüüria administratiivseid dokumente on leitud sellest ajast, seal esineb Assüüria sõjaväes teenivate juudi sõdurite nimesid, aga ka kreeka sõdureid, kes võisid pärit olla Küprosel. Iisraeli kuningas Pekah mõrvati ja tema asemel sai kuningaks Hoosea (733-722 e.m.a.). Ühe Assüüria teksti järgi reisis ta isiklikult Babülooniasse, et maksta tribuuti.

Salmanassar V (727-722), kelle valitsusajast on teada väga vähe, sest kirjutised tema ajast näivad olevat hävitatud. Ta oli läänes aktiivne, alistades Samaaria ja Iisraeli. Kui Tiglat-pileser suri 727, siis Iisraeli kuningas Hoosea kasutas juhust ja lõpetas andami maksmise. Sellele järgnes kolmeaastane Samaaria vallutamine, milline lõpetas Iisraeli iseseisvuse 722. Salmanassar V öeldakse olevat küüditanud samaarlasti Halahisse kirde poole Niinivest ja Haburi jõe äärde. Guzana linna kiilkirjatekstitunnistavad juutide kohalolu seal. Küüditatud ei tohtinud kodukohta naasta, kuid neid ei orjastatud, Samaaria sõjavankri-sõdalased võeti kuninglikule tööle Kalhus. Sargon II teatab, et 27 290 inimest küüditati põhja-Babülooniasse, ida-Assüüriasse ja lääne-Iraani (sellest jutustab Tobiti raamat), osa sealsest rahvastikust põgenes Juudamaale. Samaaria muudeti Assüüria provintsi pealinnaks ja sinna asustati elama vööraid rahvaid. [2Ku 17](#) järgi Assüüria kuningas lubas ühel Samaariast deporteeritud preestril Peetelisse tagasi minna, et instrueerida kohalikke sisserändajaid paikkondlikes usuasjades. Paabeli Kutha piirkonna mehed olid seal hakanud Nergalit kummardama; hilisemal ajal kutsusid Josephus ja Mišna Samaaria sekti inimesi *kuthim'*ideks. Samaarias kujunes mõnesaja aasta jooksul välja uus rahvas, samaarlased. Juuda riik püsis veel sadakond aastat, kuigi

Tiglat-pileser ja Sargon marssisid Palestiinast läbi ja küüditasid Asdodi elanikke ja tõid asemele idapoolseid asukaid. Nende alistatud linnade hoonestus on assüüriapärase.

9. Juuda riik eksilieelsel ajal (722-586 e.m.a.)

Juuda riik oli 8. sajandi teisel poolel Assüüria ustav vasall ja sai sellest head majanduslikku tulu. Olukord muutus pärast Samaaria vallutamist, kui põhjapoolsete põgenike ja välismaiste õhujate toel hakkas Juudamaal kujunema välja Assüüria vastalises, mis kulmineerus 701 Assüüria armee invasiooniga Juudamaale. Assüüria kuningas Sargon II (722-705) tuli võimule ebamäärastes oludes. Babüloonia usurpaator Merodach-baladan (mainitakse 2Ku 20:12-18; Js 39:1-7) haaras tema esimesel aastal Babüloonia võimu. Sargon laiendas impeeriumi Süürias ja Palestiinas, järk-järgult igas suunas. Selle administreerimisega tegelesid tema ametnikud ja sõjapealikud, kellega kirjavahetus on säilinud. Ida poolt ähvardas Assüüriat Meedia riik. Sargon kaotas selle ohu, alistades 716 Harhari linna, kaubateed Indiasse ja Afganistani olid nüüd assüürlaste käsutada. Teine probleem oli vastu hakkav Urartu, millest kulges läbi kaks kaubateed. 715. aastal kaotas Urartu kuningas lahingus kimmerlastele. Sargon ruttas nõrgestatud Urartut vallutama, mille järel ka see oht oli kaotatud. Sargon saatis selle sõjaretke aruandeks pika kirja jumal Assurile.

710. aastal asus Sargon tegelema Babüloonia probleemiga, suundudes selle vastu suure armeega. Eelamlased babüloonlastele targu appi ei tulnud, kaldealased ja aramea sõdalased kas läksid kaasa Merodach-Baladani taganeva armeega või andsid end hõimukaupa Assüüria liitlaseks. Babüloni mehed tulid Sargonit endale kuningaks paluma, kui ta oli jõudnud linna lähistele. Aastal 709 pühis Sargon Babüloni linnas uue aasta pidustusi, mis oli suure sümbolse väärtusega ning selle käigus palus jumalaid, et need Merodach-Baladani tema kätte annaksid. Seejärel lähenes ta oma vägedega Dur-Yakini kindlustatud asula juurde, kuhu kuri kaldealane oli ennast sisse seadnud. Piiramine kestis kaua, kuid kindlust arvatavasti ei vallutatudki, Merodach-Baladan pääses põgenema. Assüüria impeerium laienes omaenese jõuga edasi. Alates 718 ehitas Sargon endale uut pealinna, 707 ta tuli tagasi Babülooniast ja 706 sai linn valmis, nimega Dur-Šarruken, kuid Sargon suri aasta hiljem sõjaretkel.

Assüüria ja Egiptus olid 8. sajandi lõpus heades suhetes, mõlema riigi ülikud olid seotud vastastikuste kaubanduslike ja abieluliste sidemetega. Kuid sama sajandi lõpupoole hakkas Egiptuse keskvoim kokku varisema. Egiptusest lõunas oli Kušimaa, kus elasid nuubialased, kes nüüd soovisid võtta võimu ka Egiptuses. Nuubia või Kuši kuningad moodustasid Egiptuse 25. dünastia (747-656). 711 aastal hakkasid nuubialased põhja, Palestiina piiri poole tungima, et haarata kontroll vilistide linnade ja ühtlasi kaubateede üle. Vaarao Šebitku (702-690) asus liitu Assüüria vastu koos üles tõusnud Levantiga. Samal ajal oli ka Babüloonia Merodach-Baladaniga eesotsas assüürlaste vastu opositsioonis. Juudamaa elanikele ja kuningas Hiskijale tundus, et jõudude vahekord on nüüd kaldunud Egiptuse kasuks. Saadikud Babülooniast ja Nuubiast tulid veenma teda

poolt vahetama. Kui Sargon suri 705 aastal äkitselt sõjakäigul, tõlgendati seda halva endena.

Juuda kuningas Hiskija (715-686) oli juba kümmekond aastat tugevdanud oma linnade, eriti Jeruusalemma müüre, Gihoni allikast lasi raiuda tunneli linna veevarustuseks piiramise ajal. Säilinud Siiloa tunneli raidkiri on ühtlasi märk laienevast kirjaoskusest. Pärast Sargoni surma lahinguväljal hakkas Hiskija tegema ettevalmistusi Assüüriast lahku löömiseks. Hiskija tahtis tsentraliseerida Jahve-kultust, sulgedes kohalikke pühakodasid: põhja-Negevis Aradis on 8. sajandi lõpul muudetud üks tempel laohooneks, väljavisatud potikildudel on preestriperede nimed. Assüüria-vastast mässu ette valmistades vallutas Hiskija lõuna-Palestiina vilistide linnad, pani sinna oma haldurid ja püüdis tagada Egiptuse toetust.

Järgmine Assüüria kuningas Sanherib (704-681), ilmselt oma isa ebaloomulikku surma halvaks endeks pidades, ei tahtnud oma esimestel valitsusaastatel sõdida, mida peeti Babüloonias nõrkuse märgiks ja seal tehti mässu. Merodach-baladan tuli jälle Babülooniasse ja ässitas kaldealasi ning muid rahvaid üles Assüüria vastu. Kaldea suguharud Merodach-baladaniga eesotsas ründasid Assüüriat.

Sanherib jaoks muutus olukord kriitiliseks ja ta asus tegutsema. Ta sooritas sõjakäigu Foiniikia ja Palestiina linnade vastu, purustas 703 Merodach-Baladani armee, kelle liitlased olid nüüd eelamlased, kaldealased ja aramealased. Assüürlastel ei olnud laevastikku, millega rünnata Tüürost ja Arvadi, selle asemel siirdusid nad Juudamaad karistama. 701. aastal toimus Lahiši vallutamine, Assüüria reljeefidel võitlevad seal assüüria sõdurid nuubialaste vastu. 701. aastal toimus ka Jeruusalemma "piiramine". Kreeka ajaloolase Herodotose järgi tulid hiired ja närised assüürlaste veelähkrid puruks, mille järel nad pidid kaotajatena koju minema. Kui Lahiši kindlus vallutati assüürlaste poolt, siis Jeruusalemma puhul kasutati blokaadi. 2Ku 19:35 ütleb, et Assüüria kuningas ise jäi Lahiši, kus oli tema sõjalaager. Ta saatis oma ohvitserid Jeruusalemma, kus viimased pidasid läbirääkimisi müüri tagant. Sanheribi kirjelduses assüürlased blokeerisid Jeruusalemma kindlustuste abiga (URU *halsu*) passiivsel viisil, soovimata seda aktiivselt vallutada. Blokaadiks oli vaja ainult väikest sõjalist jõudu, ja seda ei juhtinud kuningas, sõjalaagrit ei pidanud ehitama. Sanheribi sõnade järgi ta muutis Hiskija linnavärava häda ja viletsuse allikaks (*ikkibu*), tehes kuningal võimatuks välja ja sisse käimise. Blokaad pani tema sõnade kohaselt Hiskija oma linna kinni nagu linna puuri (vrd. Js 37:33-35). Pingelise olukorra lahendas hiigelsuur kingitus, mille Hiskija Assüüria kuningale tegi, andes sellega teada, et Juudamaa soovib edaspidigi Assüüria vasall olla. 2Ku 18:14 esinevad andmed kulla kohta lähevad kokku Sanheribi raidkirjaga, kus sama kingitust mainitakse. Lisaks kinkis ta 800 talenti hõbedat, suured tükid väga hinnalist karneooli, mis näitab, et Juuda oli rikas riik.

Kuigi Juudamaalt koos Ekroni ja vilistide linnadega küüditati Sanheribi raidkirja andmetel 200150 inimest selle sõjaretkega seoses ja Jeruusalemma sõjaväega ei

piiratud, on Piiblis esitatud seda sündmust kui kuningas Hiskija suurt saavutust, mis tõstis rahvuslikku eneseusku, Jesaja autoriteeti ja Hiskijale Egiptuse toetust. Piiblis teatavasti väidetakse, et Sanherib üritas vallutada Jeruusalemma, aga ei suutnud seda jumaliku sekkumise tõttu (2Ku 19:35). Tegelikult sai Juuda Assüüria ustavaks vasalliks u 50 aastaks ja tema viljakad põllundusalad Shepelas andsid assüürlased vilistidele.

7. sajandi esimene pool oli pikk rahuperiood, mil Juudamaa taastus tasapisi assüürlaste antud löögist ja Sanheribi massiküüditamisest. Assüüria impeeriumis oli religioosne tolerants ja Juudamaa usuasjadesse ei sekkunud. Kuningas Hiskija järglane Manasse (694-640) oli ustav Assüüria vasall, ta küüditati Assarhaddoni poolt Niinivesse, aga tal lubati siiski naasta kuningana (2Aj 33:11-13) Assurbanipali ajal. Piibli suhtumine temasse on negatiivne, võib-olla just tema Assüüria toetamise tõttu. Manasse integreeris maarahva tootliku jõuna oma riigi teenistusse, seepärast võisid ka maa jumalused nagu Baal, Ashera ja muud taevased väed teha renessansi. Heebrea Piiblis öeldaks, et ta kummardas ebajumalaid, jälitas Issanda prohveteid ja lasi tappa Jesaja (sellest jutustab apokrüüfiline *Jesaja Taevaminek*). Moabist on leitud pitsatid päikese ja kuu sümbolitega, kirjaga "Manasse, kuninga poeg" (*Menaše ben ha-melech*). Arheoloogia näitab, et Manasse aeg oli majandusliku õitsengu periood, ta rajas uusi põllumajanduslikke asundusi Beer-sheba piirkonda ja osales partnerina Assüüria kaubavahetuses Araabia poolsaarega. Võib-olla Manasse aja õitsenguperiood on aluseks Saalomoni aja kirjeldusele Heebrea Piiblis.

Sanherib jätkas Assüüria dominatsiooni sõjalist läbisurumist, ta ajas mässulise kaldealase Merodak-baladani Elamisse ja pani oma poja Babüloonia troonile. Kuninga lahkudes võtsid babüloonlased Sanheribi poja troonilt maha, mispeale Sanherib otsustas probleemi lõplikult lahendada. Pärast võidukat Halule lahingut babüloonlaste ja nende liitlaste vastu 691. aastal piiras ta Babüloni veel 15 kuud, siis hävitas selle põhjalikult, juhtides Eufrati sellest üle. 15 aastat kestnud sõda Assüüria ja Babüloonia vahel lõppes 689. aastal Babüloni täieliku hävitamisega.

Sanherib tahtis teha enda troonipärijaks Asarhaddoni, sest ta oli tema lemmiknaise Naqija poeg, aga sellega ei jäänud rahule teised printsid, kes olid Asarhaddonist vanemad. Prints Arda-Mulišši asus tegema õõnestustööd oma vendade abiga ja veel enne oma isa surma 681. aastal pidi Asarhaddon Niinivest pagema Süüriasse, kus ta hakkas impeeriumi läänevägede marssaliks. Sanherib ei muutnud oma otsust troonipärija osas ja tema poeg Arda-Mulišši tappis ta templis palvetamise ajal. Sama sündmust on Heebrea Piiblis mainitud kui Jumala karistust Sanheribile (2Ku 19:37)

Assarhaddon (680-669 e.m.a.) alustas seejärel endale ustavate vägedega kiirmarssi Niinive poole, kus tema vennad olid asunud võitlema üksteisega troonipärimise pärast. Paljud lihtinimesed toetasid Assarhaddoni, ning pärast lühikest kodusõda ta saigi troonile. Babüloonia toetusele püüeldes ta hakata ehitama

uuesti üles Babüloni linna templeid. Sanheribi ideoloogid olid kuulutanud, et Babülon jääb üles ehitamata 70 aastaks, sellest jumalikust käsust sai Assarhaddon üle niimoodi, et pööras ümber kirjatahveli, kuhu see sõnum oli kirjutatud. Ümber pööratud kirjatahvil oli kirjas aga "11 aastat", 60-süsteemi eripära järgi (60+10 või 10+1). Babüloni taastamine oli kulukas ettevõtmine ja sellepärast hakkas ta himuga vaatama Egiptuse kullakuhilate poole. Niinivist teel Egiptusesse 671. aastal ta vallutas Siidoni ja Egiptuse, sealsete templite aaretekambrid rüüstati. Sõjasaagi abiga pandi käiku suured ehitusprojektid nii Assüürias kui Babüloonias. Assarhaddon suri Egiptuse sõjaretkel novembris 669.

Assurbanipalile (668-630) oli antud hea kasvatus kõiksugu gümnaastika näol, ta õppis ka lugema ja kirjutama, lahendama matemaatilisi probleeme ja endeid seletama. Mesopotaamia varasematest kuningatest oskasid lugeda ja kirjutada väidetavalt ainult Lipit-Ištar ja Šulgi. Juba oma isa haigushoogude ajal oli ta asendajaks praktilistes küsimustes. 668 aastal saadeti Marduki kuju tagasi taastuvasse Babüloni. Aastaks 666. aastaks ulatus Assüüria võim Egeuse merele välja, Egiptuse sõjaretkel saadi võim välja Teebani. Järgneva 10 aasta jooksul Assüüria siiski nõrgenes sellisel määral, et Egiptus heitis endalt võõramaise ikke juba 653 e.m.a.

Aastal 652. aastal hakkas Assurbanipalile probleeme tekitama tema vend, Babüloni asevalitseja Šamaš-šum-ukin, kes kuulutas ennast iseseisvaks. Sama aasta lõpus marssisid assüürlased Babüloni, millel oli kaldealaste ja aramealaste toetusele lisaks ka Elami oma. Assurbanipali võitlus oma mässama hakanud venna vastu lõppes võidukalt 648. aastal ja Babüloni pandi valitsejaks marionetlik Kandalanu (648-626 e.m.a.). Babüloni mässu mahasurumisele järgnesid karistusretked Elamisse, mis tehti Assüüria provintsiks 646. aastal.

See võitlus ida pool nõrgestas Assüüria kontrolli impeeriumi lääneosas, mille tulemusena tuli 640. aastal lõplikult viia välja oma väed Egiptusest ja 639. aastal ka Palestiina rannikult, sealsed Assüüria provintsid hõivas kohe mässuline Juudamaa. Juuda kuningas asutas sinna oma suurmajandid. Seda positiivset arengut vaadeldakse Piiblis kui Manasse patukahetsuse tulemust. Pärast Manasset valitses Aamon (642-640). Egiptuse 26. dünastia puhkeb õitsele enam kui sajandiks (640-525).

Assurbanipali viimase kümne aasta valitsusajast (u 640-630) ei ole suurt midagi teada. Pärast tema surma puhkes Assüürias kodusõda, üksteise järel tõusid

Assurbanipali raamatukogu Niinives

Assurbanipal ise käinud sõjaretkedel kaasas, vaid juhatas vägesid oma paleest, nagu oraakliga oli talle määranud Ištar. Teda huvitas kirjandus ja ta rajas endale pika valitsusaja jooksul hiigelsuure raamatukogu. Kirjades oma ametnikele käskis ta otsida Babüloonia linnadest oma palee raamatukogu tarvis puuduvaid teoseid, tema eesmärk oli koguda enda kätte kõik, ta võttis raamatuid kaasa ka sõjasaagiks. Raamatukogu dokumendid näitavad, et teoseid mitte ainult ei kogutud palee raamatukokku, vaid ka kirjutati seal ümber kuninga tarvis, kes tahtis neid lugeda, nende tekste standardiseeriti.

Kui 1849. aastal Sir Austen Henry Layard kaevas välja Niinivet, jõudis ta välja kahte ruumi, milles olid savitahvlid. Leitud tahvlite hulk oli hämmastav, need said aluseks uuele teadusele, assürioloogiale. Niinive raamatukogu kaevas veel Hormuzd Rassam 3 aastat hiljem. Assurbanipali raamatukogu võib õigusega kutsuda maailma esimeseks rahvusraamatukoguks. Ligi 25 000 säilinud savitahvlit või selle fragmenti (kuni 200 rida igalühel) ei ole sugugi kõik, mis selles raamatukogus leidis. Kõik puust alusele määratud vahale, nahale ja papüürusele kirjutatud tekstid on hävinud. Mõningad vahatekstit visati Niinive hävitamisel kaevu, neid on natuke säilinud, kuid 30 % raamatukogust on hävinud. Tahvleid hoiti riulitel, pottides ja korvides, mille peale oli kirjutatud selle sisaldis, tahvli äärtele samuti. Peale riulite liigituse oli olemas ka temaliigitus. Kataloogid koostati teksti esimese rea järgi, mis oli ühtlasi pealkiri.

Suurima osa moodustab nõ teaduslik kirjandus, praktilise väärtusega kirjavara. Assurbanipal kogus leksikaalseid tekste, endetekste, muu hulgas on ka lambamaksa kujulisi õpikuid. Lamba siseorganitel põhinevad ennusmärgid moodustavad umbes 100-tahvlilise seeria, millest igal tahvlil on sadakond rida. Astronoomilised vaatlused on omaette žanr, milles pandi kirja tähtede, kuu, komeetide jm. liikumised. Igapäevaelu ended moodustasid 117-tahvlilise seeria *šumma ālu* "kui linn paikneb künkal", ended vastsündinute kohta *šumma izbu* jne, endetekstid moodustavad kokku 40% raamatukogu üldmahust. Palju on ka meditsiinilisi tekste, matemaatilisi tekste, ülesanded, samuti rituaaltahvleid kurja eemaleajamiseks. Assurbanipali raamatukogus ei ole ainult sumeri vanu, Ur III aja poeeme. Selles leiduvad tema eelkäijate ajaloolised inskriptsioonid ja umbes 2000 kuningliku kirjavahetuse näidet. Raamatukogu põles maha koos paleega ja savitahvlid purunesid kokku langeva maja põrandale hunnikusse. Sellepärast tuleb pea kõikide tahvlite puhul otsida kokku sobivaid fragmente. Nt humoristlik lugu "Vaene mees Nippurist" leiti enne Sultantepe raamatukogust, siis alles identifitseeriti selle Niinive duplikaat.

troonile mitu vähetähtsat ja piiratud võimuga kuningat. Ida pool Elamis moodustasid varasemad väikesed suguharude kuningriigid üsna võimsa Meedia riigi. Ühe provintsi kuberner, Nabupolassar, kasutas Assüüria keskvoimu nõrkust ära ja kaldea suguharude toetusel pääses Babüloni troonile. Sõlmides allianssi Meedia ülikonnaga, hakkasid nad koos Assüüria vastu sõdima. Egiptus oli nüüd silmitsi Babüloonia hädaohuga, vaarao Psammetichus astus vastu Assüüria valdusi ründavale Nabupolassarile, kes löödi tagasi Lõuna-Palestiinas Asdodi lähedal a 627.

Assüüria viimane kuningas Sin-šar-iškunin (627-612 e.m.a.) üritas Nabupolassari vastu sõdida alates 623. aastast, aga see ei toonud edu, aastaks 616 oli Nabupolassar saanud kogu Babüloonia oma mõju alla ning hakkas juba Assüüria emamaad ründama. Egiptus mõistis Babüloonia ohu tõsidust ka enesele ja hakkas uues olukorras hoopis assüürlasi sõjaliselt toetama. 615. aastal hakkas Nabupolassar sõdima koostöös meedia kuninga Kyaxaresega, koos vallutati Arrapha ja Assuri linnad 614. aastal. Hiljem, 612 aastal nad läksid pealinna Niinive vastu, mis hävitati kolmekuulise piiramise tulemusena. Niinive purustati ja seda ei ehitatud enam kunagi üles. Kahe võitnud riigi, Meedia ja Babüloonia piiriks sai Tigris, mille ida- ja põhjapoolne osa liideti Meediaga ning Babüloonia said vabad käed läänes. Assüüria ülikond üritas oma dünastiat jätkata Harrani linnas, kuid seegi vallutati 609. aastal babüloonlaste poolt. Võimsa Assüüria suhteliselt kiire langemine oli tingitud jätkuvatest kodusõdadest ja pikaleveninud konfliktidest Babülooniaga 7. sajandil. Niinive langemine 612. aastal e.m.a. tähendas formaalselt küll Assüüria impeeriumi kadumist, kuid sisuliselt kandus võim selle impeeriumi üle Babüloni, kes jätkas suurriigi valitsemist samade tavade järgi.

Juudamaa uus-Babüloonia ajastul

Juuda kuningas Joosija (639-609) ajastu kujunes uueks rahvusliku innustuse perioodiks, sest Assüüria nõrgenes pidevalt ja tekkisid lootused riiklikule iseseisvusele. Juba Hiskija ajal võis tekkida nn „ainult Jahve“ liikumine, mille pooldajad tahtsid juurutada monolaatriat. Joosija ajal sai see liikumine uue hoo, samuti on nähtavad anikonistlikud tendentsid ehk pildikeeld, pitsatitel puuduvad kujutised. Joosia hävitas Heebrea Piibli järgi ebausuroojust, 622 puhastas Jeruusalemma templi ja tsentraliseeris Jahve kultuse, pärimuse järgi leiti sealt Deuteronomium. Joosija sai messianistlikuks eeskujuks judaismi traditsioonis, ta hävitas vana kultuskeskuse Peetelis (2Ku 23: 15-18). Joosija tegevus on modelleeritud vanade rahvajuhtide Moosese, Joosua ja Taaveti pärimuste eeskujul. Kuulus epigraafiline tekst „Viljalõikaja kaebus“ pärineb Joosija ajast, sest see on Deuteronomiumi vaimus. Pärast Niinive langemist 612 kuningas Joosija kuulutaski Juuda jälle iseseisvaks. Aastad 612-610 olid suure rahvusliku innu aeg

Juudamaal, mis aga lõppes kohutava pettumusega, kui Joosija egiptlaste poolt tapeti 610 ja Palestiina sai taaskord Egiptuse valduseks. Joosija suri lahingus, üritades takistada Egiptuse vägesid minemast appi järelejäänud assüürlastele. Lahing toimus Megiddo linna lähedal, millest tuleb viimsepäeva lahingu nimetus Harmageddon (hbr Har-Megiddo).

Juuda kuningriigi viimased aastad enne eksiili olid pingeväljas Babüloonia ja Egiptuse vahel. Maarahvas ehk Am ha-Arets kuulutas kuningaks Joosija poja Jooahase, aga see ei meeldinud vaarao Nechole, kes pani tema asemele Joojakimi, Egiptuse vasalli (609-598 e.m.a.). 605 aastal läksid babüloonlased ilma meedlasteta võitlema viimaste järgi jäänud assüüriat toetavate Egiptuse vägedega Karkemišis (Jr 46:2). Lahingu ajal tuli käskjalg Babülonist teatega, et kuningas on surnud ja Nebukadnetsar kuulutatud kuningaks. Assüüria ajastu oli lõplikult läbi saanud.

Paabeli kuningas Nebukadnetsar II (605-562) ründas alles jäänud Assüüria lääneprovintse Süürias. Nebukadnetsari armees, millega ta vallutas 604 aastal Askeloni, osales muude palgasõdurite hulgas ka kreeka lüürilise poeedi Lesbose [Alkaiose](#) vend. Nebukadnetsari vägedes oli kaldea suguharude liikmeid aramealasi, nõnda et ta ei pidanud korraldama suurt mobilisatsiooni, vaid jagas hoopis linnadele vabastuskirju. Joojakimi õukonnas toetati veel Egiptust, tema järglase Joojakini esimesel aastal babüloonlased vallutasid Jeruusalemma 598 ja viisid eliit-perekonnad eksiili (2Ku 24:10-16). Nebukadnetsar viis Joojakini Paabelisse vangi ja pani tema asemel troonile Sidkija (597-587).

Juuda piire kärbiti, merele pääsu ei olnud, põhjapoolseid alasid haldasid assüürlased. Prohvet Jeremija astub vastu vasallilistele suhetele. Eedomlased tungisid Negebisse, nad kasutasid Küprose palgasõdureid *kitim* – Kitioni linna elanikud. 594 aastal alustas Sidkija liiduläbirääkimisi Foiniikia juutidega, vaarao Psammetichus II ründas aga Siidonit ja Tüürost ja jättis sinna oma võimu jälgi. On säilinud ühe rikka inimese pärandusdokument, mis on dateeritud selle vaarao maalviibimisega. 589, kui tuli uus vaarao Haaibra (valitses kuni 570), alustas Sidkija läbirääkimisi Egiptusega. Kuningas Sidkija hakkas mässama Babüloonia vastu, keeldudes maksu maksmisest. Aasta hiljem, 587. algab Jeruusalemma piiramine, kuid Nebukadnetsar katkestas piiramise ja siirdus vastu Egiptuse abivägedele. See pikendas Jeruusalemma agooniat umbes aasta võrra. Juulis said babüloonlased teha prao linnamüüri, mille järel 587 võeti Jeruusalem teist korda ja hävitati tempel (sellest räägib Jeremia nutulaul). Babüloonlased hävitasid kõik Juudamaa tähtsamad linnad, viimastena enne Jeruusalemma Lahiš ja Azeka (Jr 34:7). Juuda muutus Babüloonia provintsi ja liideti impeeriumiga 587, Tüüros alistati hiljem, 574. Küüditamine toimus kolmes faasis, Jr 52: 28-30, kokku 4600 (või 10 000?) inimest, mis on suhteliselt väike arv. Prohvet Hesekiel viidi elama Hebari jõe, mis on arvatavasti Kabaru kanal Nippuri ja Babüloni vahel.

Nebukadnetsar saatis regulaarselt oma väepealiku Nabu-sardani Iisraeli vastupanu hävitama. Palju inimesi suutis põgeneda Ammonisse. Babüloomlased organiseerisid teise küüditamise, viidi välja talupoegi, kellele anti võimalus Babüloomias elada ja Juudasse pandi oma kuberner Gedaljahu. Uus võimukeskus oli Mispa (Tell el-Nasbet), kus polnud suuri purustusi. Paabeli asevalitseja Gedaljahu kutsus üles inimesi koju minema ja maad harima. Ammonist tuli siis tagasi põgenikke. Gedaljahu korraldas peo, kus ta mõrvati, samuti teised Paabeli ametnikud. See tõi kaasa uue babüloomlaste karistusretke, mis oli vist aastal 582. Sel ajal osa juudalasi koos Jeremijaga kartsid kuninga kättemaksu ja põgenesid Egiptusesse (Jr 40: 7-43: 7). Maale jäi ainult vaene maarahvas. Babüloomia valitsemise aegsest Juudamaast ei ole eriti midagi teada, Surnumere edelakaldal Ein Gedi aasalt on leitud küllaltki suurte datlipalmide istanduste jälgi.

10. Eksiil ja eksilijärgne templi taastamine

Juudamaa eksili ajal

Uus-Babüloonia impeeriumi 612-539 e.m.a. nimetatakse mõnikord kaldea riigiks, kuna selle esimene valitseja [Nabopolassar](#) (625-605) oli rahvuselt kaldealane, mis oli üks aramealaste hõim. Varasema Assüüria impeeriumi administratiivne ehitus jäeti puutumata, Assüüria ülemkiht siirdus üle Babüloonia õukonda. Babüloonia ei suutnud siiski enesele alistada Egiptust, 568 aastal tungis [Nebukadnetsar](#) (605-562) Niiluse deltasse, aga seal tal sai võhm otsa. Egiptuse ohvitserid tõusid üles ja tapsid vaarao Haaibra, asemele tuli [Amasis II](#) (570-526 e.m.a.). Aastatel 562-556 valitses Babüloonias võimuanarhia, kuningas vaheldus neljal korral. Babüloonia kuningaks sai Amel-Marduk, kes aga kõrvaldati ühe väepealiku poolt, tema järeltulija [Neriglissar](#) (559-556) laiendas Babüloni võimu Lüüdia piirideni Anatoolias.

Kui Nebukadnetsar hävitas Jeruusalemma ja küüditas osa rahvast Paabeli impeeriumi erinevatesse osadesse, muutus Babüloonia juudi kultuuri tähtsaks keskuseks, eksili aegadel kujundati välja oluline osa judaistliku ühiselu reeglitest ja kultuslikest normidest. Jeremija raamat jutustab sündmustest eksiliaegsel Juudamaal, Hesekieli raamat peegeldab küüditatute maailmavaadet ja ootusi (vrd Jr 29:5-6). Juudi diasporaa tekkis ka Egiptuses. Esra raamatu alguses tsiteeritakse kuningas Kürose (Koorese) [edikti](#), millega Babüloonia enesele alistanud Pärsia kuningas lubab juutidel oma maale tagasi pöörduda. Kürose edikti pole leitud originaalis ehk kiilkirjas, sellepärast vaieldakse, kas Esra raamatu tsitaat on ajalooline või välja mõeldud. Isegi kui Küros andis loa aastal 539 juutidele eksilist koju minna, siis kaugeltki mitte kõik ei läinud või vähemalt mitte kohe. Esra raamatu järgi saadeti Juudamaale ka Taaveti soost prints Sesbassar, kes püstitas templimäele altari. Küros olevat käskinud juutide vanematele väljastada kuld- ja hõbenõud, mis Nebukadnetsar oli võtnud Jeruusalemma templist jne. Kürose edikt ja teised Pärsia kuningate vahendid Juudamaa eliidi kodumaale tagasi saatmiseks ei lähtunud mitte kaasatundmisest kannatava juudi rahva suhtes, vaid oli osa imperiaalsest poliitikast. Sellega nad soovisid oma provintsis luua enesele soodsa meelelaadiga uut võimueliiti. Mõnel tagasi pöördunud võisid tekkida suuremad ambitsioonid nt Juuda kuningakoja taastamiseks (Hg 2:20-23), seda pidi Pärsia impeerium suutma kontrolli all hoida. Administratiivne ja ilmalik valitseja pidi olema impeeriumi poolt määratud provintsi kuberner, Jeruusalemma templi preestritele anti roheline tee toimida vaimulike juhtidena.

Arvatavasti ei toimunud mingit kiiret massilist tagasipöördumist Juudamaale, kui Küros Babüloni vallutas. Vanas Testamendis endas ei ole palju juttu Paabelisse eksiili viidud juutide elust, ainult Hesekeieli ja Deuterocesaja (Js 40-55) jutustavad, et eksiili viidud elasid nii Babüloni linnas kui ka maarajoonides. Paljud endised juudamaalased olid endid hästi sisse seadnud eksiilikogukondadesse, kus nad elasid omade reeglite järgi muudest rahvastest eraldi. Veel viiendal sajandil on palju andmeid juudi elanikkonna kohta Babüloonias, näiteks dokumendid kolooniast nimega „Juudi linn“. Paljud eksiili viidutest said seal ka jõukaks, nt on tuntud juudi kaupmeeste juhitud [Murašu](#) kaubamaja Nippuris. Selle linna viienda sajandi dokumentidest 3% puudutab juute tunnustajatena ja tehingu osalistena, kolmandik kirjutaja ametit pidavatest inimestest olid juudid. Paljude eksiili viidute viibimine seal kestis kuni viienda sajandi lõpuni, Dareios II ajani (424-404).

Juudamaa elanike arv enne babüloonlaste hävitamist ja küüditamist oli u 75 000. Babüloonlased küüditasid Jeremija sõnade järgi 4600 inimest (Jr 52: 28-30). Pole teada, kas see number käib kogu massi või ainult perekonnapeade kohta – küüditatute koguarv võis olla mõnest tuhandest kuni mõnekümne tuhandeni. Seega küüditati kõige rohkem veerand rahvastikust. Erinevalt assüürlastest ei toonud babüloonlased uut rahvast küüditatute asemele. Alistatud Juudamaa ei jäänud inimestest tühjaks, vaid seal kujunes teatav uus eliit, kes osales Heebrea Piibli loomise ja redigeerimise protsessis. Arvatakse, et kui eksiiliaegne administratiivne keskus oli Mispas, siis religioosne keskpunkt asus Peeteli pühamus. Võib-olla jätkus teatav kultus ka Jeruusalemma templi varemete juures (Jr 41:5). Jeruusalemma linna elanikke tabas küüditamine kõige rängemalt. Maale alles jäänud rahvas ei olnud ainult talupojad, vaid ka kunstnikke, kirjutajaid, preestreid ja prohveteid. Jeruusalemmast põhja ja lõuna poole jäävad alad andsid babüloonlastele alla ilma võitluseta, sellega sealne elu võis edasi kulgeda ilma katkestuseta.

Nabonidus ja Küros

Nabunaid (555-539) oli Babüloni viimane kuningas, kellega on seotud hulk legende. Tema suguvõsa oli pärit Harrani linnast, kus tema ema oli olnud kuujumal Sini preestritar, sellepärast teda väga tõmbas Sini ja Assüüria poole. Unenäo mõjul hakkas ta taastama Harranis Sini templit, mille meedlased olid 610 hävitanud. Aga see oli Marduki suhtes provokatsioon. Taanieli raamatu kirjeldus [ptk 4](#), kuidas Paabeli kuningas aetakse ära inimeste juurest loomade juurde elama, on algselt Marduki preestrite väljamõeldis, kes rääkisid sama lugu Nabunaidi, mitte Nebukadnetsari kohta nagu Piiblis. Nabunaid läks äreval ajal sõjakäigule Edomi vastu, jätkas sealt lõunasse ja

vallutas [Teima](#) linna, kuhu ta jäi kümneks aastaks resideerima (552-543), tehes seal sõjakäike naaberaladele. Üks tema väeosa koosnes põhja-araabia diasporaa juutidest, kes pikapeale muutusid nomaadideks Dedani alal. Kroonprints Belsassar tegutses samal ajal tema asendajana Babülonis. Selline olukord oli väga arusaamatu Paabeli eliidile ja nad hakkasid koostama Nabunaidi kohta diskrediteerivaid lugusid.

Küros (559-529) saavutas kokkuleppe meedlaste aristokraatiaga, kes läksid üle tema poolele ja ta sai kahe riigi valitsejaks. 552 vallutas Küros Meedia, sõdis teatud aja ka ida pool, aastal 546 läks ta retkele Lüüdia rikka kuninga Kroisose vastu, millega kaasnes Delfi oraakel, linn võeti ära. Ka Ioonia linnad tunnistasid Kürose ülemvõimu. Pärsia Kürose oht sundis Nabunaidi tagasi minema Babüloni 542, ta vabandas seal Marduki ees, tegi palverännaku Babüloonia pühadesse linnadesse, aga rahva viha tema vastu oli suur. Kui 539 tungisid Kürose väed kahe kiilina Babüloni vastu, siis võeti teda seal vastu nagu vabastajat. Küros sai aru, et tema pärsia ratsanikke pole palju ning ta püüdis leida rahvaid ja ühiskonnakihte, kes teda ja tema impeeriumi toetaksid. On leitud Kürose silinder, milles räägib babüloonlastele, kui halb oli Nabunaid ja et nüüd tuleb hea aeg. Herodotos jutustab, et kui Küros vallutas Paabeli, läksid kõik Siinai poolsaareni ja Küprose saareni pärslaste poolele. Küros hukkus kesk-Aasiat vallutades.

Eksiilist tagasi pöördumine

Pärsia aja algus ei too mingit olulist populatsiooni kasvu Jeruusalemmas, mis oli ja jäi elanikest suhteliselt lagedaks. Eksiili viidud inimesed ja nende järglased tulid tagasi mitme lainena umbes saja aasta jooksul. On muidugi võimalik, et Teine Jeruusalemma Tempel taastati juba u 516 aastaks, nagu Esra raamat mõista annab. Esra raamat jutustab, et kuningas Dareiose ajal (522-486) hakkas Juuda kuberner Serubbaabel endaga eksiilist tagasi tulnud inimestega templi ehitama. Põhjapoolsed Samaaria elanikud tahtsid templi taastamisel kaasa lüüa, aga Serubbaabel saatis nad põlglikult minema, millest olevat tekkinud tüli ja lõhe kahe kogukonna vahel. Mõned uurijad on arvanud, et need Esra raamatu lood pole ajalugu ja et tõenäoliselt ehitati Jeruusalemma tempel valmis alles millalgi 5. sajandil, võib-olla koguni Dareios II ajal (424-404). Arheoloogilised väljakaevamise [Garizimi mäel](#) näitavad, et samaarlased said oma esimese templi sellel mäel valmis 5. sajandil. Hilisemal perioodil muutus Garizimi tempel ideoloogiliseks antipoodiks Jeruusalemma templile. Võimalik, et samaarlaste pühakoda sai valmis varemgi kui Teine Tempel Jeruusalemmas.

Kambyse (529-522) ajal vallutasid pärslased Egiptuse (525). Kambyse sai surma hägustel asjaoludel, tema troonipärija oli Dareios I (522-486). Dareios ei olnud kuningasoost, ta tuli võimule salamõrvade ja oma kaaslaste abil (sellest jutustab

Aischylose *Pärslased*), mistõttu tal tuli võidelda oma võimu tagamise eest. Egiptuses, väike-Aasias ja Armeenias olid ülestõusud. Pärsia impeerium ulatus Indiast kuni Sudaanini (Nuubia). Dareios jagas impeeriumi kahekümneks suureks satraabiks, mille eesotsas seisis tema ametnik, kes nõudis välja makse ja pani töökohustused. Sidepidamiseks rajati teid, kus iga 30 km järel oli postijaam, milles käskjalad said hobuseid vahetada. Kuningal oli ainuõigus müntida kuldrahasid, satraapidel vask- ja hõberaha. Palestiina kuulus Pärsia impeeriumis satraapi nimega Teiselpool Jõge (*eber nāri*), mis tähistas ala Eufratist lääne pool – lisaks Palestiinale sisaldas Süüriat, Foiniikiat ja Küprost. Selle suure satraabi Juuda provintsi nimetati aramea keeles Yehud, mis ulatus Jeruusalemmast paarkümmend kilomeetrit põhja ja lõuna suunas keskmägismaal. Sellest põhja pool asus Samaaria provints, millega juudamaalastel kujunesid keerulised suhted.

Pärsia satraabina tegi Babüloonia 522-482 neli luhtunud katset iseseisvuda. Kuningas Xerxes (485-465) tüdines nendest ülestõusudest ja lasi lammutada Babüloni müürid ja templitorni, sulatas ära Marduki kuju ning ei lubanud uut valmistada. Babüloonia kultuur sellega siiski veel kuskile ei kadunud. Artaxerxes (464-424) oli Xerxese vanim poeg, tema ajal korraldati suur ülestõus Egiptuses, mis sai mõneks ajaks iseseisvaks.

Esimesed pool sajandit Teise Templi ajaloos on tumedad ka Piibli autoritele. Nii Esra kui Nehemja olid tegevad Artaxerxes I ajal. Kirjutaja Esra tuli Babülonist Jeruusalemma u 458 e.m.a., temaga oli kaasas eksiilist naasvaid juute. Kohale saabudes oli ta jahmunud, et eksiilist naasnud juudid olid sõlminud „maarahvaga“ segaabelusid (Esr 10). Temale järgnes Nehemja u 445 e.m.a., kelle raamatu kolmas peatükk jutustab Jeruusalemma linnamüüri taastamisest. See tekst on arvatavasti legendaarne, sest mingit arheoloogilist kinnitust linnamüüride tugevdamisest Pärsia ajal ei leidu. Selle üle vaieldakse palju, konsensusust ei ole. Arheoloogia näitab, et Pärsia ajal oli Jeruusalemm inimestest suhteliselt tühi, asustatud oli ainult osa „Taaveti linnast“. Arvutused Jeruusalemma elanikkonna suuruse kohta viiendal sajandil e.m.a. erinevad eri autoritel tublisti. Need, kes arvavad, et linnamüüri taastamise jutustus (Ne 3) on ajalooline, oletavad, et linnas elas u 1500 inimest. Sellega pidi provintsi keskus kolima viienda sajandi jooksul Mispast tagasi Jeruusalemma. I. Finkelstein arvutab arheoloogilise materjali põhjal, et Jeruusalemma asustus Pärsia ja vara-hellenistlikul ajal oli kõigest u 400-500 inimest, kes elasid territooriumil 240 korda 120 meetrit. Nii väikesel elanike grupil ei olnud võimalik linnamüüre taastada sellisel viisil nagu Ne 3 kirjeldab. Kogu Yehudi provintsi elanike arvuks pakub Finkelstein u 15 000 inimest (Finkelstein 2008, 507). Varem on pakutud kaks korda suuremat numbrit, u 30 000. Jutustus Jeruusalemma müüride taastamisest kajastab võib-olla hilishellenistliku Jeruusalemma müüride

kindlustamise fakti, mis on põhjendatud ka arheoloogiliselt. Uut Jeruusalemma linnamüüri hakati ehitama [Hasmonea dünastia](#) valitseja [Judas Makkabeuse](#) ajal (167-160 e.m.a.). Arvatavasti sooviti Judas Makkabeust võrrelda Nehemjaga rahva juhi, ehitaja ja seadusetoojana (samas, 512).

Sarnased rahvajuhid kui Esra ja Nehemja pidid olema Teise Templi judaismi loojad, kes panid paika täpsed piirid juudi rahva, kultuse ja usundi ning muude rahvaste omade vahele. Juuda oli suure impeeriumi provints, millel ei olnud oma kuningat. Sellega kandus spirituaalne ja ka ilmalik võim järjest enam Jeruusalemma templi preestrite kätte, kes soovisid kehtestada deuteronomistlikku seadust. Eksiilijärgsel ajal on lisatud Heebrea Piiblisse oluline Preestriraamatu redaktsioon (P-allikas), mis paljuski tõlgendab ümber varasemaid lugusid uue olukorra valguses.

Deuteronomistlikus ajalooramatus on viimane sündmus rahva viimine Paabeli vangipõlve, eksiilijärgsel ajal lisatakse sellele uus kihistus, mis teoloogiliselt seletab Jeruusalemma vallutamist ja eksii. Neljandal sajandil tekkis kronistliku ajalookirjutuse koolkond, mis koostas Ajaraamatud, see on uus teoloogiline stiil. Selle koolkonna kuldajastu asus minevikus, ideaalsete kuningate Taaveti ja Saalomoni aegades, kelle isiksusi Ajaraamatud igati idealiseerivad. Kuna eksiilijärgsel Juudamaal kuningat polnud, oodati järjekindlalt Taaveti dünastia õndsuslikku taastumist. See eshatoloogiline ootus kandus edasi ka kristlusesse.

Osundatud kirjandus

Annus, Amar 2001 „Paabeli Marduk ja Hammurapi.“ *Tuna* 2001, lk 9-19.

Annus, A. (koostaja) 2005 *Muinasaja kirjanduse antoloogia*. Tallinn: Varrak.

Stephanie Dalley 2004 „Recent Evidence from Assyrian Sources for Judean History from Uzziah to Manasseh.“ *Journal for the Study of the Old Testament* 28, lk 387–401.

Djakonov, Igor M. (toim.) 1983 *Istorija Drevnego Vostoka. Zarozhdenije drevneiŝih obcestv i pervyje ocagi rabovladel'ceskoi civilizacii*. 1. osa. Moskva: Nauka.

Djakonov, I. M. 1998 “The Earliest Semitic Society: Linguistic Data.” *Journal of Semitic Studies* 43, 209-219.

Finkelstein, Israel 2008 „Jerusalem and the Persian (and Early Hellenistic) Period and the Wall of Nehemiah.“ *Journal of the Study of the Old Testament* 32, 501-520.

Finkelstein, I. ja N. Silberman 2002 *The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*. New York, London, Toronto, Sydney: Touchstone.

Finkelstein, I. ja N. Silberman 2006 *David and Solomon: In Search of the Bible's Sacred Kings and the Roots of the Western Tradition*. New York: Free Press.

Kozyreva 1983 “Starovavilonskii period istorii Mesopotamii.” Teoses: I. M. Djakonov (toim.), *Istorija drevnego mira: rannjaja drevnost'*, lk. 111-124. Moskva: Nauka.

Margalit B., 1989 *The Ugaritic Epic of Aqihat: Text, Translation, Commentary*. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 143. Berlin, New York: W. de Gruyter.

Na'aman, Nadav 2005 *Canaan in the Second Millennium BCE*. Winona Lake, IN: Eisenbrauns.

Parpola, Simo 1982 *Mesopotamia* Otavan Suuri Maaailmanhistoria, 3. Kd, lk 146-310. Jokilaaksojen valtakunnat: Otava.

Sasson, Jack M. 1995 “King Hammurabi of Babylon.” Teoses: J. Sasson (toim.) *Civilizations of the Ancient Near East*, lk 901-915. New York: Scribner.

Smith, Mark S. 2002 *The Early History of God: Yahweh and the Other Deities in Ancient Israel*. Grand Rapids, MI: Eerdmans.

Tilly, M. ja W. Zwickel 2011 *Religionsgeschichte Israels: Von der Vorzeit bis zu den Anfängen des Christentums*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
